

Bezetting, Doorbraak en de Indonesische onafhankelijkheid

De eerste jaren na de bevrijding werd de CHU met twee grote crisissen geconfronteerd waarbij het voortbestaan van de partij op het spel leek te staan. Allereerst werd de Unie hard getroffen door de Doorbraak. Nogal wat prominente CHU'ers waren ontevreden met het bestaande partijstelsel en sympathiseerden met de doorbraakbeweging. Ook kwam de CHU in botsing met de hervormde kerk die als een 'sprekende' kerk uit de oorlog was gekomen en zich actief in allerlei politieke en maatschappelijke vraagstukken mengde. De zienswijze van de synode stond vaak op gespannen voet met de christelijk-historische opvattingen. Het gevolg was een stekelige verhouding tussen de hervormde kerk en de partij die niet alleen de facto hervormd was, maar die de hervormde kerk ook ideologisch een speciale plaats binnen de samenleving toekende.

Een volgende crisis ontstond door de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Deze leidde binnen de CHU tot een tweedeling tussen hen die zich, zij het op termijn, neerlegden bij de blijkbaar onvermijdelijke onafhankelijkheid en hen die zich tot het einde toe verzetten tegen een in hun ogen toegeven aan rebellen en collaborateurs. In de loop van 1948 ontstonden hierover heftige emotionele conflicten die zouden eindigen in 1952 met een mislukte poging om Tilanus als partijleider af te zetten.

Nederland bezet

Op 10 mei 1940 viel het Duitse leger Nederland binnen. Na enkele dagen van gevechtshandelingen bombardeerde de Duitse luchtmacht op 14 mei Rotterdam, waarna het Nederlandse leger zich overgaf. Een dag eerder waren koningin Wilhelmina en het kabinet naar Londen uitgeweken. Onder hen bevonden zich de CHU'ers minister-president De Geer en de pas benoemde minister van Landbouw en Visserij A.A. van Rhijn.

Nadat de eerste schok van de inval was weggeëbd, kwam de vraag naar voren welke houding de CHU zou aannemen. In een rondschrijven van 3 juni wees Tilanus

erop dat het normale werk 'uiteraard' voorlopig stil zou staan.¹ Wat hij daarmee precies bedoelde, bleef echter ongewis. Moesten de kiesverenigingen alleen openbare bijeenkomsten opschorten of ook de ledenvergaderingen? De activiteiten van de Kiesvereniging Delft stokten bijvoorbeeld snel. Na de laatste ledenvergadering voor de bezetting volgden geen andere bijeenkomsten meer. Het bestuur vergaderde na de overgave nog tweemaal; eenmaal in augustus en eenmaal in december. Pas in augustus 1945 zou de eerstvolgende vergadering weer worden gehouden.

Voor veel leden van de Unie was het onduidelijk welke houding de partijtop tegenover de bezetter zou innemen. Het bestuur hulde zich aanvankelijk in stilzwijgen. Ook toen vanaf eind juni de voorzitters van de zes grote partijen bijeen kwamen om zich te beraden op een gemeenschappelijke verklaring achtte Tilanus het op dat moment niet nodig om daarover mededelingen te doen. Deze stilte veroorzaakte onder de christelijk-historische achterban een toenemende onrust naarmate meer berichten verschenen over pogingen die werden ondernomen om tot een nationale concentratie te komen. Of de CHU daar welwillend of afwijzend tegenover stond, bleef voor de meeste leden onduidelijk.

Vrij snel na het eerste overleg van de vertegenwoordigers van de zes grote partijen, dat voortaan werd aangeduid als het Politiek Convent en waaraan namens de CHU Tilanus en secretaris Van Walsum deelnamen, ontstond contact met een groep personen die voornemens was zich met een oproep tot nationale eensgezindheid tot het Nederlandse volk te wenden. Deze groep had zijn wortels in de vooroorlogse bijeenkomsten van de zogenaamde Woudschotergroep of de Nederlandse Gemeenschap. Deze bijeenkomsten waren ontstaan uit bezorgdheid over de verdeeldheid van het Nederlandse volk, die een eendrachtig antwoord op de crisis van de jaren dertig in de weg had gestaan. De voortdurende economische crisis en de toenemende dreiging van het nationaalsocialisme versterkte de kritiek van deze vernieuwers op de verstarrende werking van de verzuiling, door hen vaak omschreven als de 'hokjesgeest'.² Aanhangers van verschillende partijen steunden deze beweging, onder wie bijvoorbeeld Lief tinck, lid van de redactiecommissie van *De Nederlander*.³ In macht en getal vormden de vernieuwers een marginale groepering, maar de bezetting gaf een schok waardoor deze kleine en elitaire groep in contact kon komen met brede lagen van de bevolking.⁴ Sommigen van de vernieuwers meenden dat de tijd was aangebroken om noodzakelijke hervormingen door te voeren. Uit de kring van de Nederlandse Gemeenschap kwamen personen naar voren die een organisatie wilden oprichten die het hele Nederlandse volk zou vertegenwoordigen. Drie van hen, J. Linthorst Homan, J.E. de Quay en L. Einthoven, zouden bekend komen te staan als het Driemanschap.

De vernieuwers hadden na de capitulatie de wind in de rug gekregen. Onder de bevolking was de wil tot eenheid sterk toegenomen. Ook veel politici waren overtuigd van het belang van nationale eenheid. Deze eenheid moest chaos voorkomen en kon mogelijk respect afdwingen bij de bezetter. Zowel het Driemanschap als het Politiek Convent begreep dat concurrentie bij de oprichting van een nationale concentratie de zaak geen goed zou doen. Ze besloten daarom de

handen ineen te slaan en samen te gaan werken in een Nationaal Comité dat niet gedomineerd, maar wel gesteund zou worden door de politieke partijen. In een manifest werden de grondslagen van het Nederlandse volksleven aangeduid en werd nadrukkelijk gesproken over een wedergeboorte van Nederland in vrijheid en onafhankelijkheid, en over een terugkeer van de constitutionele monarchie onder het Huis van Oranje. Deze passages waren voor de bezetter niet acceptabel en de Duitse autoriteiten weigerden daarom hun goedkeuring aan het manifest te verlenen. Hierdoor liep de onderneming spaak.⁵

Het Driemanschap zag in tegenstelling tot de vertegenwoordigers van de politieke partijen nog wel ruimte voor een beweging die het behoud en de versterking van vaderland en volkskarakter nastreefde. Zij trad daarom op 24 juli in de openbaarheid met een oproep aan het Nederlandse volk. Hierin werd niet gerept van het Huis van Oranje of zelfstandigheid, maar van erkenning van de gewijzigde verhoudingen. Ook in het enkele dagen later verschenen programma werd gesproken over de beperkingen die de bezetting nu eenmaal met zich meebracht en over een loyale verhouding tot de bezettende overheid. Een wezenlijk andere toonzetting dus dan het Politiek Convent voor ogen had gestaan. De oprichting van de Nederlandse Unie, zoals de beweging werd gedoopt, was een eclatant succes en bleek in een grote behoefte te voorzien. In de eerste week werden 100.000 Nederlanders lid en in de maanden daarna volgden er nog tienduizenden, totdat uiteindelijk een ledental van ongeveer 600.000 werd bereikt. Stond het streven van het Driemanschap in het verlengde van het vooroorlogse streven naar eenheid, naar een afrekening met verzuiling en van kritiek op de machteloze democratie, voor veel volgelingen was de Nederlandse Unie vooral een manier om zich af te zetten tegen de Duitsers en de NSB. Maar niet alleen negatieve overwegingen waren reden om lid te worden. Het opkomen voor Nederlandse waarden en het Nederlandse karakter, hoe vaag ook omschreven, waren juist positieve redenen om zich aan te sluiten bij de Nederlandse Unie.⁶

Het grote succes van de Nederlandse Unie stelde de leiding van de CHU voor een lastig dilemma. Moest de achterban aangeraden worden mee te gaan of moest juist afstand worden gehouden? Tilanus had van meet af aan weinig heil gezien in de oprichting van een nationale concentratie. Wel was hij voorstander van samenwerking tussen de partijen om zo tegenover de Duitsers een zo groot mogelijke eenheid te demonstreren. Tegen een politieke beweging die in contact zou moeten treden met de Duitse autoriteiten had hij echter grote bezwaren. Van de onvermijdelijke noodzaak compromissen met de Duitsers te moeten sluiten, zou gemakkelijk misbruik kunnen worden gemaakt.⁷

Enkele dagen voordat het Driemanschap met zijn oproep in de openbaarheid trad, legde Tilanus in een rondzendbrief voor het eerst verantwoording af van de tot dan toe gevolgde koers.⁸ Hij deed daarin verslag van de mislukking om een Nationaal Comité op te richten. Daarnaast deelde hij mee dat vertegenwoordigers van de ARP en de CHU met vertegenwoordigers van de protestants-christelijke organisaties in contact waren getreden om zo tegemoet te komen aan de alom

levende behoefte aan eensgezinde samenwerking op een brede nationale grondslag. Hieruit zou niet lang daarna een protestants-christelijke contactcommissie voortkomen.

In een ongedateerde en wellicht niet eens verzonden rondzendbrief uit vermoedelijk de eerste dagen van augustus ging Tilanus expliciet op de Nederlandse Unie in.⁹ Hij toonde hierin begrip voor de CHU'ers die zich achter de nieuwe beweging schaarden. Men wilde immers iets doen, een daad stellen en wat lag dan meer voor de hand dan zich bij de Nederlandse Unie aan te sluiten. Zonder dit direct te ontraden, wilde Tilanus wel waarschuwen voor een al te overhaast handelen. Zou de volkseenheid waarnaar de Nederlandse Unie streefde in de praktijk niet ontaarden in een door de overheid afgedwongen eenheidsbeweging? Het risico was volgens Tilanus groot dat de Nederlandse Unie zich dan in dezelfde richting zou ontwikkelen als de NSB. Tilanus pleitte er daarom voor niet alle schepen achter zich te verbranden en in ieder geval de organisatie van de CHU intact te laten en ook vast te blijven houden aan de beproefde christelijk-historische beginselen.

Sterker afwijzend was de circulaire van het dagelijks bestuur die op 6 augustus 1940 de deur uitging en die Tilanus en Van Walsum gezamenlijk hadden opgesteld.¹⁰ Directe aanleiding was de uitlating van Linthorst Homan dat het lidmaatschap van de Nederlandse Unie eigenlijk onverenigbaar was met dat van een politieke partij. Tilanus en Van Walsum adviseerden daarom de leden van de CHU zich te onthouden van elke medewerking. Toch veroordeelde het tweetal het streven van de Nederlandse Unie niet. Ook waren ze bereid de hand in eigen boezem te steken. Wellicht had de CHU in het verleden te weinig oog gehad voor de behoefte aan saamhorigheid onder het Nederlandse volk. Juist een partij als de CHU, die altijd met een kritisch oog naar de gebreken van het partijstelsel had gekeken, had dat eigenlijk niet mogen ontgaan. In voorzichtige bewoordingen stelden Tilanus en Van Walsum dat de CHU haar uitgangspunten misschien wat te veel uit het oog was verloren en door gewinning een partij tussen de partijen was geworden. Een moment van zelfkritiek waar Tilanus snel van terug zou komen, maar die bij Van Walsum juist zou toenemen.

Intussen was binnen de protestants-christelijke contactcommissie op suggestie van Colijn het initiatief genomen om een eigen geluid naast de Nederlandse Unie te laten horen.¹¹ Dit leidde tot een serie massavergaderingen waar kopstukken van de ARP en de CHU spraken. De eerste van deze bijeenkomsten vond op 10 augustus 1940 plaats in de Apollohal te Amsterdam, waar Colijn samen met Slotemaker de Bruïne optrad. Op die dag werden maar liefst drie bijeenkomsten gehouden waar in totaal ongeveer 17.000 bezoekers op af kwamen.¹²

Hoewel de bijeenkomsten uitermate succesvol verliepen, waren ze binnen de CHU niet onomstreden vanwege Colijns uitlatingen in de meidagen. De wijze waarop de antirevolutionaire voorman in *De Standaard* het vertrek van de regering naar Londen in harde bewoordingen had veroordeeld, had binnen de CHU, aangezien daarmee ook minister-president De Geer in een kwaad daglicht kwam

te staan, niet bepaald op instemming kunnen rekenen. Voor Tilanus was dat bijvoorbeeld reden geweest om een uitnodiging van Colijn om samen te spreken af te wijzen.¹³ Om dezelfde reden weigerde Kamerlid Krijger, voorzitter van het Kamerkringbestuur Zwolle, een provinciale meeting met de ARP te organiseren. Ook in Groningen bestonden vergelijkbare bezwaren.¹⁴ In Friesland en Zeeland werd wel samengewerkt. Colijn sprak daar afwisselend met Slotemaker de Bruïne en De Savornin Lohman. Op 7 september vond in het Kurhaus te Scheveningen een van de laatste bijeenkomsten plaats. Twee dagen eerder hadden de Duitse autoriteiten namelijk besloten geen vergunningen meer af te geven voor nieuwe vergaderingen. Op deze vergadering nam Colijn afstand van zijn omstreden uitlatingen uit de meidagen.¹⁵

In september 1940 zocht het Driemanschap contact met de CHU en de ARP omdat juist het protestants-christelijke deel van de bevolking ondervertegenwoordigd was in de aanhang van de Nederlandse Unie. Op 18 september vond een ontmoeting plaats tussen Eindhoven, Colijn en Tilanus. De twee protestants-christelijke voormannen formuleerden drie bezwaren jegens de Nederlandse Unie. Ten eerste leek de Nederlandse Unie door haar uitspraken over de onwenselijkheid van dubbellidmaatschappen de politieke partijen af te wijzen. Daarnaast leken uitspraken over een nationale jeugdbeweging erop te wijzen dat de Nederlandse Unie naar een eenheidsbeweging streefde. En ten slotte leek de Nederlandse Unie zich ook uit te spreken tegen de verdeeldheid van de kerken.¹⁶

De Nederlandse Unie bleek bereid een heel eind aan de bezwaren tegemoet te komen, maar de toenadering strandde uiteindelijk op de eis van Colijn en Tilanus dat de besprekingen uitgebreid moesten worden met de vertegenwoordigers van de zes grote partijen. Het Driemanschap kon dit niet accepteren. Hoe dan ook moest voorkomen worden dat de Nederlandse Unie gezien kon worden als een façade waarachter de oude partijen schuilgingen. Het zou de geloofwaardigheid van de Nederlandse Unie als een beweging van vernieuwers ondermijnen.¹⁷

Parallel aan het contact met Colijn en Tilanus voerde het Driemanschap sinds begin september ook gesprekken met de Nederlander-groep. Deze groep, waarmee de redactiecommissie van *De Nederlander* en enkele sympathisanten wordt bedoeld, had vanaf het begin positief maar ook kritisch tegenover de Nederlandse Unie gestaan. Tijdens de gesprekken kwamen Van Walsum, die tevens partijsecretaris was, Eindhoven en De Quay overeen dat eerstgenoemde op papier zou zetten wat hij van de Nederlandse Unie verwachtte. Op 20 september stuurde Van Walsum zijn tekst naar Eindhoven en naar Tilanus. Op 2 oktober volgde een nieuw gesprek over de opmerkingen van Van Walsum. Zonder veel discussie ging het Driemanschap daarmee akkoord. Zo erkende de Nederlandse Unie dat voor christenen het gebod Gods het hoogste gezag was, werd het absoluut stellen van zaken als ras, bloed, bodem, volk en vaderland afgewezen evenals antisemitisme, en werd het bestaansrecht van christelijk onderwijs en christelijke organisaties erkend.¹⁸ Na deze tegemoetkoming zou de Nederlander-groep voortaan samenwerken met de Nederlandse Unie.

De Nederlander-groep stuurde de tekst van de overeenstemming vervolgens naar het hoofdbestuur van de CHU met als aanbeveling om het lidmaatschap van de CHU en de Nederlandse Unie verenigbaar te verklaren. De te verwachten botsing met Tilanus, die het optreden van de Nederlandse Unie als staatkundig dilettantisme had bestempeld, bleef uit doordat de Duitsers de partijleider op 7 oktober oppakten. In de vergadering van 23 oktober besprak het hoofdbestuur zonder Tilanus de kwestie van een mogelijke samenwerking. Het hoofdbestuur stemde in met een ontwerptekst voor een nader advies aan de leden dat Van Walsum had opgesteld. In dit advies, dat op 31 oktober was gedateerd, stelden waarnemend voorzitter J. ter Haar jr. en Van Walsum dat de directe aanleiding om het lidmaatschap van de Nederlandse Unie te ontraden, was vervalLEN. De leiding van de Nederlandse Unie had haar bezwaar tegen een gecombineerd lidmaatschap namelijk laten vallen. Daarnaast viel volgens de circulaire niet te ontkennen dat de Nederlandse Unie in haar opzet een zekere aantrekkelijkheid voor de CHU had. In de woorden van de auteurs: 'Wij hebben altijd opengestaan voor samenbinding in nationale zin en hebben voor de beteekenis daarvan zeker een open oog in dezen tijd, nu ons volksleven in den smeltkroes is gegaan'.¹⁹ Toch was Van Walsum niet van plan naar de Nederlandse Unie over te lopen. De voorzichtige conclusie van de circulaire luidde namelijk dat er weliswaar geen bezwaar bestond tegen een gecombineerd lidmaatschap, maar dat het ook niet werd aangemoedigd. Wel trad Kamerlid Tj. Krol sindsdien op als liaison tussen de redactiecommissie van *De Nederlander* en het Driemanschap en werd de parlementair redacteur van *De Nederlander*, J. Barents, aan het secretariaat van de Nederlandse Unie toegevoegd.

Na zijn arrestatie door de Duitsers werd Tilanus met andere prominenten naar het concentratiekamp Buchenwald overgebracht. Tilanus behoorde tot de zogenaamde Indische gijzelaars die als vergelding waren opgepakt voor de internering van Duitse onderdanen in Nederlands-Indië. In Buchenwald werden de gijzelaars in een apart gedeelte van het concentratiekamp ondergebracht. Hoewel de omstandigheden zwaar waren, konden ze niet vergeleken worden met de situatie in het eigenlijke concentratiekamp. Zo hoefden de gijzelaars geen dwangarbeid te verrichten. Wel verkeerde Tilanus tot hij halverwege november 1941 weer naar Nederland werd teruggebracht, in een isolement. Gedurende dit jaar kreeg secretaris Van Walsum de touwtjes stevig in handen. Onder zijn invloed werd de houding van de CHU ten aanzien van de Nederlandse Unie een stuk welwillender.

In de rondzendbrief van 2 januari 1941 die Van Walsum alleen had opgesteld, verzette hij zich tegen de naar zijn mening veldwinnende opvatting dat de tijd rijp was voor een groot protestants-christelijk blok. Integendeel, zo betoogde hij, door de bezetting was er een zodanige breuk ontstaan dat na het herstel van de zelfstandigheid een terugkeer naar de oude situatie niet vanzelfsprekend kon zijn. 'Wij moeten', aldus Van Walsum, 'rekening houden met de mogelijkheid, dat de verhoudingen dan zóó zouden kunnen zijn, dat er naar onze meening voor het handhaven van staatkundige partijformaties op "Christelijke grondslag" geen plaats meer zou zijn. Dit zou het geval zijn, wanneer die tijd (...) voor ons volk deze

winst zou brengen, dat de overtuigingen die voor ons fundamenteel zijn, ook door andere volksgroepen zouden worden aanvaard'.²⁰ Met deze formulering bleef Van Walsum binnen de christelijk-historische opvatting betreffende de tijdelijkheid van de antithese. Wanneer immers de antithese niet meer nodig bleek te zijn doordat in ieder geval de grote partijen de christelijke grondslag van het staatkundig leven als uitgangspunt voor hun politieke handelen zouden erkennen, was er ook geen noodzaak meer voor partijen op christelijke grondslag. Voor Van Walsum zou de Nederlandse Unie het vehikel kunnen zijn waardoor de antithese opgeheven werd.

De ontwikkeling van de Nederlandse Unie verliep voor Van Walsum echter teleurstellend. De beweging bewoog zich niet in christelijk-nationale richting, maar juist daar vandaan. Al twee maanden na zijn positief getoonzette circulaire van 2 januari moest Van Walsum in een nieuwe circulaire constateren dat de Nederlandse Unie zich niet aan de afspraken hield die met de Nederlander-groep overeen waren gekomen.²¹ Zo had de Nederlandse Unie bijvoorbeeld bepaald dat werkende leden geen lid mochten zijn van een politieke partij. Een duidelijke schending van de overeenkomst. Hij besloot de circulaire met de retorische vraag of een lid van de CHU onder deze omstandigheden nog wel lid kon blijven van de Nederlandse Unie. De vraag naar samenwerking met andere partijen zou overigens al snel een academische worden. Eind juni 1941 werden de politieke partijen namelijk opgeheven en op 15 oktober verscheen het laatste nummer van *De Nederlander*. In december werd ook de Nederlandse Unie door de Duitse autoriteiten verboden.

Welke weerslag had de wisselende houding tegenover de Nederlandse Unie op het christelijk-historische partijleven? Nauwkeurige aanwijzingen ontbreken weliswaar, maar de Nederlandse Unie heeft ook op de leden van de CHU een flinke aantrekkingskracht uitgeoefend. Vooral in de eerste weken na de oprichting, toen het dagelijks bestuur van de CHU nog geen standpunt had ingenomen, werden heel wat CHU'ers lid.²² Toch betekende een lidmaatschap van de Nederlandse Unie in veel gevallen geen afscheid van de CHU. Voor veel leden had de Nederlandse Unie juist een toegevoegde waarde vanwege het signaal dat zo werd afgegeven tegenover de bezetter en de NSB. Zo constateerde secretaris Van Walsum begin 1941 dat het ledental van de CHU stabiel bleef en dat de meeste CHU'ers die lid van de Nederlandse Unie waren geworden, hun CHU-lidmaatschap niet hadden opgezegd.²³

De bezetting had een sterk negatief effect op het partijleven. Aanvankelijk gingen het dagelijks bestuur en het hoofdbestuur voort zoals ze gewoon waren, maar met name de arrestatie van partijvoorzitter Tilanus bleek een zware klap te zijn. De vergadering van 23 oktober was de laatste waarop het hoofdbestuur bijeen zou komen. Ook de vergaderingen van het dagelijks bestuur werden zeldzamer, waardoor secretaris Van Walsum nog sterker zijn invloed kon doen gelden. Hoewel zijn beleid, en zeker zijn aanvankelijk welwillende houding tegenover de Nederlandse Unie, op kritiek stuitte, voelde geen enkel lid van het dagelijks bestuur de

behoefte hem te corrigeren. Een voorbeeld van de toegenomen machtspositie van Van Walsum was de installatie van de commissie-Bosch van Rosenthal in het voorjaar van 1941. Deze commissie zou een herziening van het partijprogramma en de partijstatuten voorbereiden.²⁴ Aangezien vier van de negen commissieleden die Van Walsum had uitgenodigd om zitting te nemen afkomstig waren uit de redactiecommissie van *De Nederlander* en de opvattingen van twee andere leden verwant waren aan die van de Nederlander-groep, was de richting die de commissie zou inslaan wel enigszins te voorspellen. Het dagelijks bestuur voelde zich overvallen door de eenzijdige samenstelling, maar bleek niet in staat weerwerk te bieden. De commissie zou in juni 1944 haar bevindingen neerleggen in de illegaal uitgegeven brochure *De politieke en maatschappelijke opbouw van Nederland*. In die brochure werd gepleit voor uitstel van verkiezingen na de oorlog om zo de politieke partijen de gelegenheid te geven tot een herschikking op grond van de dan geldende tegenstellingen. Daarmee stelde de commissie het bestaansrecht van de CHU ter discussie.²⁵

De informele invloed die Van Walsum uitoefende was niet het resultaat van een vooropgezette poging de macht in handen te krijgen. Van Walsum was een energieke persoonlijkheid die eenvoudigweg het vacuüm vulde dat was ontstaan door de internering van Tilanus en de passieve houding van het dagelijks bestuur. In een terugblik kort na de bevrijding stelde Tilanus dat het dagelijks bestuur gaandeweg de bezetting huiverig was geworden om beslissingen te nemen en elk risico het liefst had vermeden. Tilanus, die toen hij de terugblik schreef in een conflict met Van Walsum was verwickeld, verweet de inmiddels voormalige secretaris niets. Hij had eenvoudig al het werk opgepakt dat was blijven liggen en had min of meer in zijn eentje de Unie gaande gehouden.²⁶

Van het partijleven aan de basis bleef steeds minder over naarmate de tijd voortschreed. Uiteraard waren de beperkingen die de bezetter de partijen had opgelegd de belangrijkste oorzaak. Zo werd eind juni 1940 de vrijheid van vergadering ingeperkt. Het bestuur van een kiesvereniging moest voortaan een vergadering zeven dagen van te voren aan de procureur-generaal melden. Deze kon de bijeenkomst vervolgens verbieden wanneer hij dat nodig achtte. Voor vergaderingen met minder dan twintig personen bestond geen meldingsplicht. Tilanus raadde de kiesverenigingen daarom aan om in kleine kring bijeen te komen om zo de onderlinge band te bewaren.²⁷

Het bestuur van de CHU probeerde zoveel mogelijk contact te onderhouden met de plaatselijke kiesverenigingen. Dat gebeurde bijvoorbeeld door de vaker genoemde rondzendbrieven en circulaires. De bedoeling was dat de voorzitters deze brieven in een ledenvergadering zouden voorlezen en bespreken.²⁸ Van Walsum drong er bij de besturen op aan kernen samen te stellen uit de meest gemotiveerde leden om zo de partij in afgeslankte vorm voort te zetten.²⁹ Om het kader een hart onder de riem te steken, reisden verschillende leden van het dagelijks bestuur regelmatig door het land om de kiesverenigingen te bezoeken.

Desondanks zakte het partijleven langzaam in. Al in november 1940 constateerde Van Walsum dat er blijkbaar kiesverenigingen bestonden die tot de conclusie waren gekomen dat er in de huidige omstandigheden geen taak meer voor hen was.³⁰ Ze bestonden nog wel maar functioneerden niet meer. Ook ontstonden er grote achterstanden in de afdracht van contributies. Halverwege juni 1941 had slechts 20% van de kiesverenigingen volledig aan de betalingsverplichtingen jegens het hoofdbestuur voldaan.³¹ Ook Tilanus constateerde in zijn terugblik dat de overgrote meerderheid van de kiesverenigingen al snel na het begin van de bezetting tot de conclusie was gekomen dat alle werkzaamheden beter opgeschort konden worden.³² De liquidatie van de politieke partijen op 30 juni 1941 was in de ogen van Tilanus voor veel besturen een mooi excuus om er een punt achter te zetten: 'Over het algemeen gaven de bestuurders den indruk blijde te zijn een periode van 'rust' te hebben en werden velerlei excuses aangevoerd voor het feit dat men niets meer deed'.³³

Nadat Tilanus halverwege november 1941 van Buchenwald naar het grootseminarie te Haaren was overgebracht, slaagde hij erin contact te leggen met enkele partijleden. Het contact verliep weliswaar hortend en stotend, maar zo kreeg hij toch een beeld van de situatie in Nederland. Uit de brieven die Tilanus ontving, rijst een gemengd beeld op. Verschillende correspondenten wezen op het toenevende kerkbezoek en op de toenadering tussen gereformeerden, ethischen en vrijzinnigen. Sommigen trokken hier de conclusie uit dat de ARP en de CHU na de oorlog moesten opgaan in één partij.³⁴ Tilanus kon daarin niet meegaan. De enige correspondent die zich duidelijk uitsprak tegen één protestants-christelijke partij, P. Jouwsma uit Enschede, kreeg direct bijval van Tilanus: 'De kloof van '86 blijft, bij alle onderlinge waardeering (...) bestaan. Er is daar een andere mentaliteit'.³⁵ Ook in het kleinseminarie Beekvliet in St. Michielsgestel, waarnaar hij in mei 1942 vanuit Haaren was overgebracht, constateerde Tilanus dat onderscheid in mentaliteit. Opmerkelijk is dat Tilanus het verschil tussen de CHU en de ARP hier niet terug liet gaan op 1894, het jaar van het conflict tussen Lohman en Kuyper, maar op de Doleantie van 1886. Hij duidde de kern van de scheuring niet als een politiek maar als een kerkelijk conflict.

Door de correspondentie die Tilanus vanuit het gijzelaarskamp onderhield, werd hem de desintegratie van de CHU snel duidelijk. Waar partijleden nog contact onderhielden, kwam dat vooral voort uit vriendschapsbanden en maar zelden uit partijbanden. Zo schreef M. Wilbrink de Jonge in juli 1942 vanuit Leiden: 'Het contact met de kringen hebben wij zoolang dit geoorloofd was aangehouden doch moesten dit tenslotte ook loslaten. (...) Met enkele vrienden spreken wij natuurlijk nog min of meer geregeld doch dit is meer om de vriendschapsbanden'.³⁶ De CHU speelde als partij in de illegaliteit, nauwelijks een rol. Individuele CHU'ers waren wel actief in de illegaliteit, maar de partij als organisatie was van marginaal belang.

Een klap in het gezicht van veel CHU'ers was de terugkeer van De Geer naar Nederland in 1941. Minister-president De Geer was in de oorlogsdagen samen met de andere kabinetsleden en koningin Wilhelmina naar Londen uitgeweken.

De Geer had echter weinig vertrouwen in een goede afloop van de oorlog voor Nederland. Nadat Frankrijk op 22 juni 1940 zijn nederlaag had erkend en een wapenstilstand had getekend, moest de Nederlandse regering volgens De Geer zich daaraan proberen aan te passen. Hij hoopte dat met Duitsland een compromisvrede gesloten kon worden.³⁷ Door deze houding had De Geer veel krediet bij Wilhelmina verloren. Toen hij half augustus ook nog aankondigde op vakantie naar Zwitserland te gaan, was de maat vol. Wilhelmina dwong hem zijn ontslag in te dienen dat op 3 september eervol werd verleend.

In de herfst van 1940 kreeg De Geer een regeringsopdracht in Indië. In Lissabon onderbrak hij zijn reis en diende bij de Duitse gezant een verzoek in om terug naar Nederland te mogen keren. Vervolgens gaf hij zijn regeringsopdracht terug waarna hij zich, nu hij ambteloos burger was, als ongebonden tegenover de regering beschouwde. Met Duitse toestemming keerde hij in februari 1941 terug naar zijn oude woonplaats Den Haag. Voor zijn vertrek uit Lissabon had de Nederlandse regering in ballingschap De Geer duidelijk voorgehouden dat een terugkeer naar Nederland als landverraad zou worden beschouwd.³⁸ Inderdaad werd zijn terugkeer niet lang daarna voor Radio-Oranje als 'desertie' bestempeld.³⁹

Het dagelijks bestuur van de CHU zat duidelijk met de kwestie-De Geer in zijn maag. In eerste instantie werden de kiesverenigingen in Den Haag geadviseerd om contact met De Geer over dit onderwerp te vermijden totdat alle partijen gehoord konden worden.⁴⁰ Vanwege de oplopende onrust in christelijk-historische kring zag het dagelijks bestuur zich korte tijd later gedwongen het advies aan alle kiesverenigingen te herhalen.⁴¹ Hoewel het bestuur geen reden zag om aan de goede trouw van De Geer te twijfelen, keurde het zijn handelwijze af. Opmerkelijk genoeg had de terugkeer van De Geer weinig weerslag op het moreel van veel CHU'ers. De Geer had zich door zijn stap zo ver buiten de Unie geplaatst dat veel leden, en vooral degenen die geen persoonlijke banden onderhielden, zich met een gerust hart van hem konden distantiëren. Voor de andere CHU'ers bleef de affaire-De Geer tot ver na de oorlog een pijnlijke zaak.

De Nederlandse Hervormde Kerk in beweging

De bezetting bracht een grote ommekeer in de houding van de Nederlandse Hervormde Kerk teweeg. Sinds het begin van de negentiende eeuw, toen de kerk van Willem I een bestuursreglement had ontvangen, was de algemene synode vooral een bestuurslichaam dat zich verre had gehouden van uitspraken op leerstellig of maatschappelijk gebied. Tegen deze houding was steeds verzet geweest. Een belangrijk deel van dit verzet kwam voort uit het streven naar herkerstening van de natie, naar een terugwinnen van verloren groepen door hen het evangelie voor te houden. Daarvoor was behoefte aan een belijdende, een 'sprekende' volkskerk die zich op heel het volk zou richten. Pogingen tot reorganisatie of herstel van de kerk leden echter steeds schipbreuk.

Vrij snel na de bezetting, in juli 1940, stelde de algemene synode de commissie Kerkelijk Overleg in. Voorzitter werd de voorstander van kerkreorganisatie H. Kraemer. Vanuit Kerkelijk Overleg ontstond een netwerk van raden en commissies waarin de kerk zich ging bezighouden met allerlei onderwerpen die tot dan toe in handen van verenigingen waren geweest. Doordat deze verenigingen door de bezetter in hun voortbestaan werden bedreigd, waren veel activiteiten onder de vleugels van de kerk gebracht. Zo ontstonden er commissies die zich bezighielden met de school, de jeugd en de overheid. Kraemer probeerde ook met de oprichting van Gemeente-Opbouw als onderdeel van Kerkelijk Overleg de stoot te geven tot een reorganisatie van de kerk van onderop. Uiteindelijk zou dit resulteren in het ontwerp voor een nieuwe kerkorde die in 1944 aan de synode werd voorgelegd.

Het waren echter niet alleen de reacties op de maatregelen van de bezetter die tot een andere koers van de Nederlandse Hervormde Kerk leidden, ook ontstond binnen de synode de behoefte om tegenover de bezetter als de stem der kerk op te treden. Een belangrijke rol daarin speelde K.H.E. Gravemeyer die in april 1940 tot secretaris van de algemene synode was benoemd. Politiek behoorde hij tot de Hervormd-Gereformeerde Staatspartij, een kleine zij het belangrijke electorale concurrent van de CHU. In 1937 was Gravemeyer nog kandidaat voor deze partij geweest bij de Kamerverkiezingen. De HGS stond een prominente rol van de Nederlandse Hervormde Kerk voor. Vooral op moreel en geestelijk gebied zou de kerk het geweten van de maatschappij en de overheid moeten zijn. Een 'sprekende' kerk paste goed in deze opvattingen. Later werd Gravemeyer ook secretaris van Kerkelijk Overleg waardoor hij nauw met Kraemer zou samenwerken.

Ook Kraemer en Gravemeyer werden door de Duitsers gearresteerd en in St. Michielsgestel ondergebracht. Daar ontmoetten zij andere hervormden, zoals de vrijzinnig predikant W. Banning die sinds 1931 tot het partijbestuur van de SDAP behoorde. Na zijn vrijlating eind 1943 raakte Banning betrokken bij het door Kraemer geleide Kerkelijk Overleg. Zo kwamen Gravemeyer, Kraemer en Banning tijdens de oorlogsjaren bij elkaar in hun streven naar vernieuwing van de Nederlandse Hervormde Kerk. Een kerk die naar hun mening belijdend moest zijn en op politiek en maatschappelijk terrein geëngageerd om zo aan de opbouw van de naoorlogse samenleving te kunnen bijdragen.

Op iets minder prominente plaatsen dan die van Kraemer, Gravemeyer en Banning droegen ook veel CHU'ers uit de kring van de Nederlander-groep bij aan het hernieuwde elan van de hervormde kerk. Zo was Ph.J. Idenburg, vóór de oorlog lid van de redactiecommissie van *De Nederlander*, lid van Kerkelijk Overleg en voorzitter van de Raad voor de Inwendige Zending en van de Raad voor Kerk en School. S. Rozemond, eveneens voormalig lid van de redactiecommissie, maakte deel uit van de Raad voor de Inwendige Zending en van de sectie Kerk en Samenleving.⁴² Van Walsum tenslotte was in 1942 voorzitter van de sectie Kerk en Samenleving geworden en maakte sinds 1944 deel uit van de werkgroep Kerk en Pers. Ook was hij voorzitter van de zogenaamde Technische Commissie die zich bezighield met het naoorlogse radiobestel.⁴³

In schrill contrast hiermee stond de betrokkenheid van de oude garde van de CHU bij de ontwikkelingen in de hervormde kerk. Natuurlijk, Tilanus was gegijzeld en zodoende niet in staat om ook maar aan enige beweging deel te nemen, maar dat gold bijvoorbeeld niet voor de CHU'ers die voor de oorlog lid van de Eerste en de Tweede Kamer waren geweest. Van de dertien CHU'ers die daar begin 1940 zitting in hadden, waren er maar drie actief binnen de kerk. Twee daarvan, J. Bakker en G. Kolff, waren actief in de kerkvoogdij. Dit deel van de hervormde kerk was echter nauwelijks betrokken bij de vormgeving van de nieuwe koers. Alleen Eerste Kamerlid J. de Zwaan, tevens redacteur van het Zondagsblad van *De Nederlander*, maakte als lid van de algemene synode de koerswending van de hervormde kerk van nabij mee. Afgezien van De Zwaan is het echter opmerkelijk hoe weinig CHU'ers uit de top van de Unie betrokken waren bij het wel en wee van de kerk die binnen het gedachtegoed van de CHU zo'n belangrijke plaats innam.

Politieke vernieuwing

Onder de gegijzelden die vanaf mei 1942 in wisselende samenstelling in St. Michielsgestel waren samengebracht, bevond zich de fine fleur van de economische, politieke en maatschappelijke elite van Nederland. De elites van verzuild Nederland brachten de tijd grotendeels door met door henzelf georganiseerde cursussen, discussies en voordrachten.⁴⁴ Een klein aantal van hen voerde vertrouwelijke gesprekken over de toekomst van Nederland. Tot deze groep, bekend geworden onder de naam Heeren Zeventien, behoorden invloedrijke leden van de grote partijen zoals de eerdergenoemde Banning van de SDAP, W. Schermerhorn van de VDB en Einthoven van de Nederlandse Unie. Twee deelnemers behoorden tot de CHU: het lid van de redactiecommissie van *De Nederlander* Liefinck en jhr. C.G.C. Quarles van Ufford, lid van de commissie-Bosch van Rosenthal die de toekomst van de CHU onderzocht. Een aantal van hen, onder wie Liefinck, Schermerhorn, Einthoven en later Kraemer en De Quay, vatten het plan op om na de bevrijding een oproep tot vernieuwing tot het Nederlandse volk te richten. Het doel van die oproep was een algemene volksbeweging tot stand te brengen die een nieuwe gezindheid op godsdienstig en sociaal-cultureel terrein moest bewerkstelligen. Het was niet de bedoeling dat de beweging als een politieke partij zou optreden. Tijdens de bijeenkomsten werd een conceptoproep opgesteld en een programma.⁴⁵ In de loop van 1943 viel de groep uit elkaar toen verschillende leden werden vrijgelaten. De vrijgelaten gegijzelden begonnen vervolgens met de voorbereiding van de Nederlandse Volksbeweging (NVB), zoals de vernieuwingsbeweging zou komen te heten.

De groep van Gestel had een geestelijke en culturele bezinning voor ogen die moest leiden tot een vernieuwing van het politieke en maatschappelijke bestel. Een doorbraak van de verstarde, verzuilde verhoudingen die gebaseerd waren op

de antithese en de klassenstrijd. De beweging had een elitair karakter. Het ethisch reveil waarop werd gemikt, moest geleid worden door een krachtige elite die zich van zijn taak in naoorlogs Nederland bewust was.⁴⁶ Haar oorsprong vond de beweging enerzijds in de Nederlandse Unie en haar voorlopers, en anderzijds in de vooroorlogse beweging Eenheid door Democratie. Deze beweging was in 1935 opgericht nadat de NSB bij de Statenverkiezingen van dat jaar bijna 8% van de stemmen had behaald. Ze kwam op voor democratie en burgerlijke vrijheden, maar wilde tegelijk een volksbeweging zijn die boven de partijpolitiek stond. Vanaf 1938 was de vrijzinnig-democraat Schermerhorn voorzitter. Hij speelde in St. Michielsgestel een belangrijke rol bij het ontstaan van de NVB.

Liefstinck was een belangrijke link tussen datgene wat in St. Michielsgestel werd voorbereid en de vernieuwingsgezinde CHU'ers die niet waren gegijzeld. De gesprekken waren echter zo vertrouwelijk dat zelfs medestanders als Van Walsum aanvankelijk in het ongewisse bleven. Naarmate er echter meer vernieuwers werden vrijgelaten, kreeg Van Walsum een steeds belangrijkere rol omdat Liefstinck tot de bevrijding geïnterneerd bleef. De plannen van de NVB werden onder vernieuwingsgezinde CHU'ers uitgebreid besproken. Een dergelijk groepje bestond onder meer uit de hoogleraar burgerlijk recht en rector magnificus van de Gemeentelijke Universiteit P. Scholten, Van Walsum, Quarles van Ufford en C.L. Patijn. Maar ook personen met een andere politieke achtergrond zoals Schermerhorn namen aan de bijeenkomsten deel.

In personen als Scholten, Patijn en Van Walsum kwamen de vernieuwingsbewegingen in politiek en kerk samen. Deze bewegingen waren nauw verweven en kwamen voort uit de gemeenschappelijke drang naar een doorbraak van de oude verhoudingen. Politieke vernieuwing was daarbij even belangrijk als godsdienstige vernieuwing. Dat de christelijk-historische vernieuwers in botsing met Tilanus zouden komen, was onvermijdelijk aangezien de partijleider zich zowel tegen een doorbraak van de antithese als tegen bemoeienis van de kerk met de organisatie van het maatschappelijke leven keerde. De brief die secretaris Van Walsum op 7 januari 1943 aan Tilanus schreef en waarin hij hem meedeelde niet langer te geloven dat de CHU na de oorlog dezelfde taak zou hebben als voorheen was het moment waarop hun wegen definitief uiteen gingen.⁴⁷ In juni 1943 antwoordde Tilanus hem vanuit St. Michielsgestel: 'Ik wist, dat heel je mentaliteit ligt in de richting van het meer algemeene, en niet van het afgetrokkene.'⁴⁸ Een rake typering. Misschien wel raker dan Tilanus zelf had kunnen vermoeden, want het is de vraag of hij zijn eigen positie als in 'het afgetrokkene' zou hebben getypeerd. En toch kan zijn positie in deze tijd best zo omschreven worden, namelijk als een vasthouden aan de eigen vertrouwde organisaties. Tot een formele breuk tussen Tilanus en Van Walsum zou het pas na de bevrijding komen. In januari 1945 had Van Walsum aan Tilanus, die intussen vrij was gekomen, geschreven dat hij bereid was zich als secretaris terug te trekken, maar van dat aanbod had Tilanus geen gebruik gemaakt.

Het gijzelaarskamp St. Michielsgestel heeft een zekere faam gekregen als de broedplaats van de Doorbraak. Het waren echter niet alleen vernieuwers die daar

aan de toekomst bouwden. Ook de politici die weinig heil in vernieuwing zagen voerden overleg. Zo werden in een studiegroep gesprekken gevoerd tussen vertegenwoordigers van de CHU en de ARP over samenwerking of zelfs een fusie na de bevrijding. Voor de CHU namen Tilanus en De Savornin Lohman aan het overleg deel. Overigens waren de besprekingen niet in St. Michielsgestel begonnen. De eerste gesprekken hadden al in Buchenwald plaatsgevonden.⁴⁹

De bezettingsjaren hadden diepe sporen nagelaten in de CHU. Toen op 5 mei 1945 Nederland de bevrijding vierde, was het christelijk-historische partijleven aan de basis goeddeels verdampt terwijl een groot deel van de top in de ban van de vernieuwing was gekomen. De tijd die nu volgde was er een van initiatieven en verwarring. Een tijd waarin de gebeurtenissen elkaar snel opvolgden en waarin temidden van wederopbouw, slechte verbindingen en spaarzame informatie belangrijke beslissingen moesten worden genomen.

Fuseren, doorbreken of zelfstandig blijven?

De hervormingsvoorstellen van de Gestelse groep waren in de loop van 1944 tot in alle toonaangevende kringen van de Nederlandse samenleving doorgedrongen. Ook in Londen was kennis genomen van de ideeën van de vernieuwers. Koningin Wilhelmina, die altijd werd aangetrokken door bewegingen die eenheid boven verdeeldheid stelden, was van meet af aan geïnteresseerd. Toen De Quay eind 1944 in Londen arriveerde, vond hij bij haar een open oor voor de grondslagen van de op te richten volksbeweging. Zijn aanzien steeg zo snel dat hij in april 1945 minister van Oorlog werd in het tweede kabinet-Gerbrandy.

In het manifest van de NVB dat direct na de bevrijding verscheen, riep de beweging op tot vernieuwing in economisch, sociaal, politiek en geestelijk opzicht. Deze vernieuwing moest geworteld zijn in het christendom en in het humanisme. De NVB beschouwde de Tweede Wereldoorlog als de afsluiting van een tijdperk. Tot de ondertekenaars behoorden onder andere Banning, Kraemer en Van Walsum. Schermerhorn werd eerste voorzitter van de NVB en Banning tweede voorzitter. Barents, voormalig parlementair redacteur van *De Nederlander* en ook verbonden geweest aan het secretariaat van de Nederlandse Unie, werd secretaris voor het protestantse volksdeel.

Van Walsum wijdde zich nu geheel aan de vernieuwing op politiek en kerkelijk gebied. Zonder binnen het dagelijks bestuur de strijd aan te gaan over de koers die de CHU moest inslaan, bood hij op 9 mei zijn ontslag als secretaris aan. In zijn ontslagbrief motiveerde hij dat als volgt:

Ik ben tot de overtuiging gekomen, mede in verband met mijn werkzaamheid op kerkelijk terrein gedurende de bezettingstijd, dat er in de toekomst voor specifiek christelijke partijen geen plaats meer is, omdat deze een belemmering zijn voor het streven van de kerk om geheel het volksleven weer met haar

boodschap te doordringen en meen derhalve, dat ik dit inzicht behoor te bepleiten in de discussie, welke in onzen kring gevoerd zal moeten worden over de vraag wat ons thans, nu wij ons zelfstandig volksbestaan hebben herkreten, te doen staat.⁵⁰

Tijdens de bezetting had Van Walsum enkele vergeefse pogingen ondernomen om een krant in handen te krijgen waarin hij de politieke en kerkelijke vernieuwing kon propageren. Zes dagen na de bevrijding werd hem een krant in de schoot geworpen. En niet zo maar een krant, maar uitgerekend zijn oude werkgever *De Nederlander*. Commissaris M. Ch. de Jong van *De Nederlander* bood hem namelijk het redacteurschap aan. Van Walsum accepteerde het aanbod en vanaf 14 mei werd *De Nederlander* voortgezet als de *De Nieuwe Nederlander*. Deze eenvoudige wijziging in de naam verbond in diverse opzichten op doeltreffende wijze oud met nieuw.

Ook *De Nieuwe Nederlander* ging, conform de opvattingen van Van Walsum, uit van een breuk met het verleden. De noodzaak van nieuwe partijverhoudingen, van een nieuwe rol van de hervormde kerk en van een alles doordringende christelijke geest onder afwijzing van het isolement stond in beschouwingen steeds voorop. De ondersteuning was wederzijds. Banning en Kraemer prezen het blad tijdens hun rondreizen aan als het blad voor de hervormde christenen. Toen op 28 mei Schermerhorn en Drees de opdracht kregen om een nationaal kabinet te formeren, leken de vernieuwers de wind in de rug te krijgen. Weliswaar mislukte deze opdracht, maar in het kabinet-Schermerhorn-Drees dat op 24 juni beëdigd werd waren verschillende vernieuwers opgenomen zoals Lieftinck.

Voor de CHU deden deze ontwikkelingen het ergste vrezen. Het verlies van het dagblad, dat ondanks pogingen van Tilanus niet meer teruggewonnen zou worden, wierp de propaganda terug op een tweetal regionale bladen: *Koningin en Vaderland* uit Apeldoorn en het Friese *De Christelijk-Historische Nederlander*, de opvolger van het vooroorlogse *Land en Volk*. Voor deze bladen was echter wegens de papier-schaarste nog geen toestemming verkregen om te verschijnen.⁵¹ Voorlopig was de CHU dus niet in staat haar eigen standpunt via de pers te verspreiden, terwijl de vernieuwers *De Nieuwe Nederlander* tot hun beschikking hadden en via de oude abonneebestanden bij veel leden propaganda konden maken voor hun standpunten. Verder bestond, ondanks het ontslag van Van Walsum als secretaris, onder de overgebleven leden van het dagelijks bestuur nog behoorlijk wat sympathie voor vernieuwing.

De positie van Tilanus was dus weinig benijdenswaardig. Midden april 1945 had hij de politieke verhoudingen voor zichzelf op een rijtje gezet. Volgens Tilanus steunden maar weinig CHU'ers de NVB. De doorbraakbeweging bestond volgens hem uit een betrekkelijk kleine kring intellectuelen. Een vergelijk met de NVB was ondenkbaar doordat de vernieuwers christendom en humanisme als gelijkwaardig beschouwden.⁵² Aan de andere kant bestond er volgens Tilanus een niet al te grote rechtse stroming die afkoerste op één protestants-christelijke partij. Dat was volgens

Tilanus een mooie gedachte, maar ook een gevaarlijke. Mislukte een dergelijke partij na enkele jaren, dan zou de ARP volgens hem snel herrijzen maar was de CHU voor altijd verloren. De grootste groep christelijk-historischen was volgens Tilanus echter gewoon voor heroprichting van de Unie. Dat was ook de koers die hij de eerstkomende tijd zou aanhouden.

In een circulaire die op 8 mei 1945 aan vrienden en geestverwanten uitging, schetste het dagelijks bestuur de activiteiten voor de nabije toekomst.⁵³ Het dagelijks bestuur zou zo spoedig mogelijk het hoofdbestuur bijeenroepen, maar in de tussentijd moesten de kiesverenigingen de draad weer oppakken, de leden bijeenroepen en hen tot activiteiten opwekken. Pas daarna zou een Algemene Vergadering bijeen worden geroepen waarop over de koers van de CHU beslist kon worden. Het doel hiervan was duidelijk. Tot elke prijs moest worden voorkomen dat lokale kiesverenigingen met de vernieuwers zouden meegaan of op een fusie met de ARP vooruit gingen lopen. Dat was geen overdreven voorzichtigheid. Zo was de secretaris van de Kamerkring Leeuwarden al door verschillende personen benaderd met het verzoek om te overleggen over de oprichting van een christelijke volkspartij of van een volkspartij met een christelijk tintje.⁵⁴ Volgens de secretaris was de politieke verwarring groot. Allerlei lieden probeerden in troebel water te vissen. De bestuurders van sommige kiesverenigingen hadden al met onderhandelaars gesproken. De meerderheid stelde zich echter afwachtend op om niet voor de kar van een ander gespannen te worden. De secretaris riep de bestuurders daarom op het hoofd koel te houden en trouw te blijven aan het christelijk-historisch beginsel.

Een maand na de bevrijding was de situatie voor de CHU allesbehalve opgeklaard. In een brief aan een correspondent schreef Tilanus dat er in verschillende streken, zoals in Apeldoorn en omtrek, in het noordelijk deel van de Veluwe, in de Betuwe, op het Utrechtse platteland en in het zuid-westen van Friesland, een sterke neiging bestond tot de vorming van een Christelijk Nationale Partij of Christelijke Volkspartij. Tilanus besloot zijn brief met de opmerking: 'U begrijpt, dat het stormt binnen en buiten onze kringen. Voorloopig is mijn consigne: *eerst* terug naar de eigen organisatie en de eigen beginselen; *daarna*, wanneer de legers weer behoorlijk zijn opgesteld, kunnen we verder zien en handelen.'⁵⁵

Ook ten aanzien van de NVB was de situatie nog weinig helder. Verschillende correspondenten hadden Tilanus gewezen op het gevaar dat van de personele unie tussen de kerkelijke hervormingsbeweging en de NVB uitging. De toon van Tilanus tegen de vernieuwers was intussen ook een stuk scherper geworden. In een poging de christenen binnen de NVB in diskrediet te brengen, bestempelde hij hun streven als 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' – hetzelfde verwijt als waarmee in de negentiende eeuw de orthodox-protestanten de liberalen hadden bestreden.⁵⁶

De bezetting had Tilanus juist meer dan voorheen gesterkt in zijn overtuiging dat christelijke organisaties noodzakelijk waren. Hij vroeg zich zelfs af of Hitler in Duitsland wel aan de macht had kunnen komen wanneer het Duitse maatschappelijke en politieke leven langs dezelfde lijnen georganiseerd was geweest als in Nederland. Een eenheidsbeweging als de NVB had volgens Tilanus juist de

verkeerde conclusie uit het recente verleden getrokken. Het waren niet de beginselpartijen die de weg vrij maakten voor radicale bewegingen maar, de eenheidsbewegingen. Daarom schroomde hij niet om NSB en NVB indirect onder één noemer te brengen. ‘Van “eenheidsbewegingen” heeft ons Volk (...) na de ervaringen van de laatste jaren schoon genoeg!’, stelde Tilanus in een circulaire uit midden juni 1945.⁵⁷

In juli kwamen langzaam weer enige partijactiviteiten op gang. Op 13 juli vergaderde het dagelijks bestuur voor het eerst sinds de bevrijding. Het bleek dat de meeste kiesverenigingen zich aan de oproep hadden gehouden om geen overhaaste beslissingen te nemen. Alleen de kiesvereniging Broek op Langedijk was gefuseerd met de lokale afdeling van de ARP, terwijl de kiesvereniging Woerden een motie van soortgelijke strekking had aangenomen.⁵⁸ Ook was toestemming verkregen voor het opnieuw verschijnen van *Koningin en Vaderland* waarvan het eerste nummer op 28 juli zou uitkomen, terwijl *De Christelijk-Historische Nederlander* vanaf augustus weer verkrijgbaar zou zijn.

Maar ook het opnieuw verschijnen van *Koningin en Vaderland* betekende niet direct een steun in de rug voor Tilanus. In de eerste nummers werd in de geest van de NVB gesproken over een nieuwe tijd en een nieuw begin, over de roep om bezinning, vernieuwing en heroriëntering. Daarbij waren noch de CHU noch *Koningin en Vaderland* doel maar slechts middel. Mocht de nieuwe tijd dat eisen dan konden volgens de redactie beide verdwijnen.⁵⁹ In een ander artikel in hetzelfde nummer werd de antithese weggezet als de erfenis van een voorgaande periode. Het ging er nu om te zoeken naar wat binden kon, niet naar wat scheiden kon. De vernieuwingsgezinde koers verdween abrupt met de benoeming van J.J.R. Schmal tot hoofdredacteur. Zijn eerste hoofdartikel droeg de veelzeggende titel *Onder eigen banier*. Hierin pleitte Schmal wel voor vernieuwing, maar met behoud van zelfstandigheid.⁶⁰

Op 3 juli deed de ARP het voorstel om, als voortzetting van de tijdens de bezetting gevoerde gesprekken, officiële besprekingen te beginnen over een vorm van samenwerking.⁶¹ Het dagelijks bestuur van de CHU ging daar tien dagen later mee akkoord waarna op 27 juli de gesprekken van start gingen. Besluiten werden niet genomen. Eerst wilden de christelijk-historische afgevaardigden dat het hoofdbestuur een standpunt zou innemen. Op 17 augustus kwam het hoofdbestuur voor het eerst sinds de bevrijding bijeen.⁶² De overgrote meerderheid van de afgevaardigden wees een fusie met de ARP af. Alleen de afgevaardigde van de Kamerkring Utrecht was voorstander. Zes afgevaardigden waren voor federatieve samenwerking met behoud van zelfstandigheid. De overige zeven afgevaardigden waren voor een nieuwe partij. Over hoe die partij eruit zou moeten zien, liepen de meningen uiteen. De afgevaardigden van Amsterdam, Haarlem en Den Helder, heel Noord-Holland dus, waren voor een samengaan op brede basis. Dat betekende inclusief enkele linkse partijen. Friesland was ook voor een brede samenwerking met onder andere de vrijzinnig-democraten. De afgevaardigde voor Overijssel was juist

geporteerd voor een Christelijk Nationale Volkspartij, terwijl Drenthe ijverde voor samenwerking met de NVB.

Nadat alle afgevaardigden hun opvatting bekend hadden gemaakt, trok Tilanus de conclusie dat een fusie met de ARP in ieder geval niet gewenst werd. Ietwat merkwaardig was zijn volgende conclusie dat gestreefd moest worden naar samenwerking met de ARP binnen een nieuwe partij. Dat was een tamelijk vrije interpretatie van de sterk uiteenlopende standpunten. Niettemin kreeg het dagelijks bestuur een vrij mandaat voor onderhandelingen met de ARP. Op 12 september gaf het dagelijks bestuur nadere invulling aan de conclusies van Tilanus. Als doel werd geformuleerd om de komende vier jaar nauw samen te werken met de ARP, de Christen-Democratische Unie (CDU) en de Staatskundig Gereformeerde Partij (SGP). In alle vertegenwoordigende lichamen moesten de afgevaardigden van deze partijen zoveel mogelijk als een rechts-protestantse fractie optreden.⁶³ De gesprekken met de CDU en SGP leverden echter weinig op. Hoewel aanvankelijk twee voormannen van de SGP zelf eerst contact met Tilanus hadden gezocht, bleek deze partij toch zelfstandig te willen blijven. Met de CDU werden verdergaande besprekingen gevoerd, maar ook daar bleek al snel weinig toekomst in te zitten.

Na enkele vergaderingen trok zowel de CHU als de ARP de conclusie dat een onmiddellijke fusie tussen beide partijen niet mogelijk was.⁶⁴ De twee partijen stuurden voorlopig aan op een federatieve samenwerking. Een Commissie van Samenwerking moest dit bevorderen. De fracties in de vertegenwoordigende lichamen ontvingen van de partijbesturen het advies als één fractie op te treden of in ieder geval zeer nauw contact te houden. Verder dienden CHU en ARP bij de verkiezingen zoveel mogelijk samen te werken. Alleen bij de Kamerverkiezingen zouden de partijen zelfstandig optreden. Voordat deze afspraken in werking konden treden, moest de Algemene Vergadering van de CHU er eerst nog haar goedkeuring aan geven.

Het besluit om tot federatieve samenwerking te komen met de ARP riep veel weerstand op. Veel vernieuwers zagen dit als de eerste stap op een weg die alleen kon eindigen met een fusie. De keuze voor isolement en antithese was volgens hen een volkomen miskennis van datgene waar deze tijd van vernieuwing om vroeg. Er was juist behoefte aan een doorbraak van de traditionele politieke verhoudingen naar een politiek leven waarin het christendom binnen alle partijen werkzaam zou zijn. Dit verzet zal Tilanus niet verrast hebben, maar misschien was hij dat wel door de bijval die de vernieuwers kregen van een groep orthodox-hervormden die in de geest van Hoedemaker eveneens heel de maatschappij en heel de politiek wilden doordrenken met een christelijke geest. Van deze stroming was Kamerlid Krijger één van de meest prominente vertegenwoordigers. Deze twee stromingen vonden elkaar in het verzet tegen een federatieve samenwerking met de ARP. De parallel met de vernieuwingsbeweging in de Nederlandse Hervormde Kerk was opvallend. Ook daar hadden personen met een geheel verschillende achtergrond als Gravemeyer en Banning elkaar gevonden in het ideaal van een 'sprekende' kerk.

Het verzet binnen de CHU kwam samen in het zogenaamde 'Comité van 49', ook wel de groep-Van Rhijn genoemd, vernoemd naar de vooroorlogse minister van Landbouw en Visserij. De groep-Van Rhijn wees in een open brief uit november 1945 samenwerking met de ARP beslist af. Daarvoor werden drie redenen gegeven. Allereerst een strikte afwijzing van de antithese die zo langzamerhand de toetssteen was geworden voor het onderscheid tussen de voor- en tegenstanders van vernieuwing. Daarnaast hechtte de groep veel belang aan een herkerstening van het openbaar onderwijs, waardoor de leerlingen in een christelijke geest zouden worden opgevoed. Als laatste diende bij de beoordeling van de vraag wat op staatkundig gebied de ordening Gods was, gelet te worden op het oordeel der Christelijke Kerk en in het bijzonder op het oordeel van de Nederlandse Hervormde Kerk. Doorslaggevend voor de ondertekenaars van de open brief waren twee ontwikkelingen: de herwaardering van het geestelijk leven binnen de linkse partijen en de ontwikkeling binnen de hervormde kerk. De groep-Van Rhijn formuleerde dat als volgt:

De vroegere zgn. linksche groepen toonen in de latere jaren een toenemende belangstelling voor de beteekenis van geestelijke factoren op het politieke terrein, die een elkander wederzijdsch beter begrijpen heeft vergemakkelijkt. Van beslissende beteekenis is hier naar onze meening de ontwikkeling, welke de Nederlandsch Hervormde Kerk na 1940 heeft te zien gegeven. Wij kunnen God niet dankbaar genoeg zijn voor het wonder, dat zich hier heeft voltrokken. De Nederlandsch Hervormde Kerk is, in strijd met alle menschelijke verwachtingen van vóór 1940, weder bezig Volkskerk te worden. Deze kerkelijke ontwikkeling heeft verstrekkende politieke consequenties, in het bijzonder voor de C.H.-unie, wier geestverwanten zoo nauw met de Nederlandsch Hervormde Kerk zijn verbonden. Wij willen zeer beslist zijn Christenen, ook in de politiek. Maar wij moeten ons juist daarom op dit oogenblik niet opsluiten in een 'Christelijk Volksdeel', maar integendeel ons geloof uitdragen. Geen seperatisme, maar samenwerking, geen isolement, maar zending, niet conserveeren, maar vernieuwen.

Tot de ondertekenaars behoorden invloedrijke vernieuwers als De Jong, die als commissaris Van Walsum *De Nederlander* in handen had gespeeld; Barents, die bij de NVB gedelegeerde voor het protestants-christelijke volksdeel was; F.A. de Graaff, voormalig lid van de redactiecommissie van *De Nederlander*; Idenburg, nauw betrokken bij de vernieuwing in de hervormde kerk; Kamerlid Krijger; minister Liefstinck; Quarles van Ufford, nauw betrokken bij de politieke vernieuwingsbeweging in St. Michielsgestel en S. Rozemond, eveneens betrokken bij de kerkelijke vernieuwingsbeweging.⁶⁵

Het hoofdbestuur stelde op 4 januari 1946 Van Rhijn, De Jong en Van Helsdingen tijdens een vergadering in de gelegenheid hun schrijven toe te lichten. Het hoofdbestuur luisterde geduldig, maar wilde de groep-Van Rhijn niet tegemoet

komen. Alleen een Algemene Vergadering kon volgens het hoofdbestuur een beslissing nemen over een federatieve samenwerking met de ARP.⁶⁶ Ontevreden met deze reactie en in de wetenschap dat het hoofdbestuur in haar vergadering van 8 februari een preadvies voor de Algemene Vergadering zou opstellen, verscheen midden januari een nieuwe open brief van het 'Comité van 49' aan het hoofdbestuur en alle kiesverenigingen waarin opnieuw met klem werd opgeroepen federatieve samenwerking af te wijzen.⁶⁷ Het optreden had effect want in het preadvies werd nog slechts over nauw contact met de ARP gesproken en was het woord federatie verdwenen.

Ondertussen benaderden vertegenwoordigers van de NVB de CHU om de christelijk-historischen te betrekken bij hun pogingen de traditionele politieke scheidslijnen te doorbreken.⁶⁸ Na een eerste gesprek op 4 september 1945 was het de afvaardiging van de NVB snel duidelijk geworden dat de christelijk-historische aanwezigheid louter pro forma was. Dat bleek niet alleen uit de weigering van Tilanus om mee te werken, maar ook uit zijn beslissing om Schmal en De Savornin Lohman mee te nemen. Schmal was een uitgesproken tegenstander van de NVB en de nieuwe koers binnen de hervormde kerk, terwijl De Savornin Lohman een uitgesproken voorstander was van een fusie met de ARP.⁶⁹ Voor Tilanus was het gesprek vermoedelijk vooral een manier om verwijten te voorkomen dat hij niet met de NVB had willen spreken. Daarmee was de zaak voor de partijleider afgedaan. Een nieuwe uitnodiging van de NVB voor een vervolgggesprek bleef onbeantwoord. Even weinig toeschietelijk was Tilanus ten aanzien van de commissie-Bosch van Rosenthal die, zoals we eerder zagen, tijdens de bezetting in een illegaal uitgegeven brochure de toekomst van de CHU ter discussie had gesteld. Een afvaardiging werd uiteindelijk toegestaan het rapport toe te lichten, beleefd bedankt en vervolgens genegeerd.

De stelligheid waarmee partijleider Tilanus en zijn medestanders de vernieuwers probeerden weg te zetten als een groepje wereldvreemde intellectuelen zonder enige binding met de gewone partijleden, vond zijn tegenhanger in het beeld dat de vernieuwers van Tilanus schetsten als van een kapitein die liever met zijn gehavende schip ten onder ging dan dat hij zou overstappen op het nieuwe schip dat de stormen wel kon trotseren. Het punt was echter dat niemand enig idee had hoe de krachtsverhoudingen binnen de CHU eigenlijk lagen. Dat de Doorbraak vat had gekregen op de CHU was wel duidelijk, maar niet in welke mate. Tijdens het interbellum hadden de partijen zich er bij moeten neerleggen dat alleen de verkiezingsuitslag uitsluitsel kon geven over de vraag of bepaalde gebeurtenissen of nieuwe bewegingen invloed op de kiezers hadden gehad. Dit veranderde in de zomer van 1945 met de oprichting van het Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie (NIPO). Dit instituut introduceerde in Nederland het opinieonderzoek. Ook het eerder opgerichte Nederlands Instituut voor de Statistiek (NIS) ging zich na de bevrijding met opinieonderzoek bezighouden. In oktober en november 1945 voerde het NIS een enquête uit naar de mate waarin de Doorbraak weerklank vond onder de Nederlandse bevolking.⁷⁰

De resultaten van de enquête bevestigden wat velen binnen de CHU al hadden gevreesd of gehoopt: van de kiezers die ook vóór 1940 hadden gestemd, waren veel CHU'ers weinig geporteerd voor een terugkeer naar de oude partij. Slechts 44% voelde voor een terugkeer naar de CHU, 26% voelde meer voor een nieuwe partij-combinatie, 16% voor een nieuwe partij en 14% had geen oordeel.⁷¹ Alleen onder de respondenten die vóór de oorlog liberaal of vrijzinnig-democratisch hadden gestemd, bestond nog minder voorkeur voor een terugkeer naar de oude partij. Bij de RKSP, SDAP en CPN lagen de percentages daarentegen weer veel hoger.

De enquête relateerde de houding tegenover partijvernieuwing niet alleen aan het vooroorlogse stemgedrag maar ook aan de beroepsachtergrond van de respondenten. Hieruit kwam naar voren dat arbeiders en boeren het minst positief stonden tegenover partijvernieuwing en administratief personeel en leidinggevendden het meest positief. Van de leidinggevendden had slechts 30% een voorkeur voor de oude partij tegenover 60% van de ondervraagde arbeiders en 59% van de ondervraagde boeren.⁷² Deze laatste uitkomst van de enquête was koren op de molen van de christelijk-historische critici van de politieke vernieuwing. Schmal greep de resultaten direct aan om de vernieuwers in *Koningin en Vaderland* af te schilderen als intellectuelen zonder draagvlak. Aan hun opinie moest daarom geen waarde worden gehecht:

Het spreekt wel vanzelf, dat op onze vergaderingen de intellectuelen en de mensen, die een leidende functie in de maatschappij bekleeden, een zeer groot gedeelte van het gesprokene voor hun rekening nemen. Daar is geen enkel bezwaar tegen, mits wij goed beseffen, dat de opinies in deze maatschappelijke laag in sterke mate afwijken van die der breede massa.⁷³

De uitkomsten van de enquête hebben Tilanus en zijn medestanders vermoedelijk gesterkt in hun besluit om op de buitengewone Algemene Vergadering van eind februari 1946, waar over de relatie tot de ARP zou worden beslist, de bokken van de schapen te scheiden. Een zuivering van de Unie van de veel kabaal veroorzakende vernieuwers die uiteindelijk weinig meer representeerden dan zichzelf. Direct bewijs voor een dergelijk vooropgezet plan tot zuivering ontbreekt, maar het is wel opmerkelijk dat, nu de hele kwestie van fusie of federatie met de ARP was teruggebracht tot een weinig voorstellend nauw contact, het conflict zo bitter bleef. Noch Tilanus en zijn medestanders noch de groep-Van Rhijn maakte aanstalten om tot verzoening te komen.

De grimmige stemming werd ook in de hand gewerkt doordat direct na de oprichting van de PVDA op 9 februari christelijk-historische vernieuwers als Van Walsum en Lieftinck lid waren geworden van deze Doorbraakpartij. Zij hadden de moeite niet genomen om het verloop van de Algemene Vergadering af te wachten. Daarmee hadden ze de achtergebleven vernieuwers niet bepaald een dienst bewezen. De achterdocht tegen hun intenties nam daardoor alleen maar toe. Zouden ook zij zich eigenlijk niet liever bij de PVDA aansluiten?

Op de Algemene Vergadering van 27 februari benadrukte Tilanus het verschil in nestgeur tussen CHU en PVDA. Een christelijke partij was niet alleen een verzamelpunt van personen met dezelfde opvattingen, maar ook een plek waar men zich verenigde door gemeenschappelijke psalmzang en gebed. Wanneer dit samenbindende element uit het partijleven werd gebannen, aldus Tilanus, gaf men iets wezenlijks weg. Hij kon dan ook niet begrijpen hoe de voormalige partijgenoten die naar de PVDA waren overgegaan zich daar thuis konden voelen tussen de Internationale en de rode vlag. Na deze passage waaruit vooral verwondering sprak, volgde een schot voor de boeg: 'Gelukkig ziet de eenvoudige man dit dikwijls scherper en beter dan sommige predikanten en sommige intellectueelen en is men wijs genoeg zich niet aanstonds uit de koers te laten slaan.'⁷⁴

Het verloop van de vergadering was uiterst rumoerig. Kritische opmerkingen van Tilanus en anderen tegen de Doorbraak werden luidruchtig ondersteund. Toen de motie van het hoofdbestuur betreffende het nauw contact met de ARP ter sprake kwam, wilde Van Rhijn een rede tegen samenwerking met de antirevolutionairen houden. Hij kreeg echter geen kans van de aanwezigen. Telkens werd hij onderbroken door boegeroep en gefluit. Nadat de motie was aangenomen, verliet hij de vergadering.⁷⁵

De overwinning van Tilanus en zijn medestanders was totaal. De zuivering was begonnen en sommige CHU'ers hadden daar ook naar uitgekeken. Zo schreef Schmal in zijn blad: 'Inmiddels voltrekt zich een heilzaam zuiveringsproces (...) enkele voorwerkers uit het 'Comité der 49' leggen de laatste hand aan hun parachute om zoo spoedig mogelijk den sprong in de grauwe diepte te wagen'.⁷⁶ Inderdaad verliet een groot deel van de vernieuwers de CHU. Tot hen behoorden Van Rhijn, De Jong, De Graaff, Idenburg, Rozemond, Patijn en Scholten, die allemaal naar de PVDA overgingen. Scholten nam ook zijn Eerste Kamerzetel mee.

Maar niet alle vernieuwers stapten naar de PVDA over. Een deel bleef binnen de CHU en een ander deel verenigde zich onder de naam Vrij Christelijk-Historischen. Hun voorman was Krijger waardoor de nieuwe groepering meteen over een eigen geluid in de Tweede Kamer beschikte. In een circulaire waarin een vergadering van de nieuwe groepering werd aangekondigd, werd de CHU verweten een neocalvinistische koers te zijn ingeslagen.⁷⁷ Zoals Lohman zich in 1894 als de ware hoeder van het antirevolutionaire program had beschouwd, zo zag Krijger zich als de hoeder van het beginselprogram uit 1908 en dan vooral van het artikel waarin gevraagd werd te letten op het oordeel van de Christelijke Kerk. Dit artikel verplichtte volgens Krijger tot een heel andere houding tegenover de 'sprekende' hervormde kerk dan de Unieleden door de partijleiding of door *Koningin en Vaderland* werd voorgespiegeld. Die verzetten zich immers hevig tegen het spreken der kerk over allerlei maatschappelijke onderwerpen. Vooral wanneer die uitspraken tegen het christelijke organisatieprincipe waren gericht.

De vraag was nu wat het effect van de zuivering op de eerste naoorlogse verkiezingen zou zijn. Die verkiezingen zouden al in mei plaatsvinden. Wilde de zuivering geen pyrrhusoverwinning blijken dan moesten nu alle inspanningen op

de verkiezingen worden gericht. De gewone Algemene Vergadering in april stond daarom in het teken van de verkiezingen en van de herwonnen eenheid. Om de laatste weerstanden weg te nemen, relativeerde Tilanus in zijn openingsrede de betekenis van het nauw contact met de ARP zodanig dat er weinig meer van overbleef dan de goede contacten die ook in het interbellum hadden bestaan.

De verkiezingen van 1946

De verkiezingscampagne van de CHU richtte zich vooral tegen de PVDA. Naar die partij waren de meeste vernieuwers immers overgegaan. Daar lag het grootste gevaar. Maar hoe moest deze partij bestreden worden? De CHU had na de bevrijding wel een urgentieprogramma opgesteld waarin ook aandacht werd gegeven aan de bestrijding van de sociale en economische noden, maar deze waren lang niet zo verstrekkend als de orderingsvoorstellen van de PVDA. De Unie viel daarom terug op het beproefde recept van het beginsel. De keuze bij de stembus was volgens Tilanus in eerste instantie een beginselkeuze. Zoals voorheen ging het weer om erkenning van het christelijk beginsel als uitgangspunt voor de staatkunde.⁷⁸

De eerste naoorlogse verkiezingen waren een grote teleurstelling voor de vernieuwers. De PVDA behaalde 29 zetels. Dat waren er twee minder dan de gefuseerde partijen in 1937 afzonderlijk hadden behaald. Het was ook een teleurstellend resultaat omdat de peilingen in de voorafgaande maanden weliswaar een teruglopend resultaat hadden laten zien, maar toch steeds ruim boven het resultaat van 1937 waren gebleven. In tabel 9.1 zijn de uitslagen van 1937 en mei 1946 en de NIPO peilingen van januari tot en met april weergegeven.⁷⁹ De partijen die in 1946 de PVDA vormden, zijn ook voor 1937 samen genomen om zo een vergelijking te vergemakkelijken.

Tabel 9.1 Uitslag verkiezingen Tweede Kamer 1937 en 1946 en resultaten NIPO-enquêtes januari – april 1946, in %.

	1937	januari	februari	maart	april	mei 1946
PVDA ⁸⁰	31	44	46	42	37	29
KVP	31	27	26	30	30	32
ARP	17	9	9	9	9	13
CHU	8	6	5	6	7	8
CPN	3	6	6	5	7	10
PvdV ⁸¹	4	2	4	5	7	6
Overigen	6	6	4	3	3	2
Totaal	100	100	100	100	100	100

De uitslag viel prominente CHU'ers erg mee. Uiteindelijk behaalde de Unie zelfs een zetel meer dan in het meest gunstige opinieonderzoek. Daarmee had de CHU zich op het niveau van 1937 weten te handhaven. In percentages uitgedrukt had de CHU zelfs iets gewonnen. Zowel freule Wttewaall van Stoetwegen als Tilanus had erg tegen de verkiezingen opgezien.⁸² Het is dan ook niet vreemd dat ze zich met de uitslag tevreden stelden. Hoe begrijpelijk deze tevredenheid ook was, het mag niet uit het oog verloren worden dat het aantal zetels dat de CHU in 1937 had behaald een dieptepunt was geweest sinds 1918.

De relatief gunstige uitslag verleidde enkele vooraanstaande CHU'ers tot natrappen. Zo stelde Eerste Kamerlid J. Reijers in een nabeschouwing in *Koningin en Vaderland* eind juni 1946 dat mensen als Van Walsum nergens vertrouwen genieten: 'Het zijn feitelijk critische, contramineerende phantasten, onbegrepenen. (...) Het heengaan dezer verwarde theoretici heeft de lucht opgeklaard. Staatslieden verliezen we er niet aan'.⁸³

De verkiezingen van mei lieten zien dat de Doorbraak was mislukt. De vooroorlogse partijindeling was overeind gebleven. Volgens Bank werd de verwachting gelogenstraft dat de ontwikkelingen binnen de hervormde kerk een terugslag op de CHU zouden hebben. Die voorspelling was volgens hem een overschatting van de uitwerking van het vernieuwingsstreven in de kerk.⁸⁴

Toch kan niet gezegd worden dat de Doorbraak geen electorale gevolgen voor de CHU heeft gehad. Hoewel we bij gebrek aan kiezersonderzoeken moeten speculeren, valt hier toch wel wat meer over te zeggen dan Bank heeft gedaan. Daarbij moet op twee zaken worden gelet. De PVDA behaalde weliswaar twee zetels minder dan de partijen afzonderlijk in 1937 hadden behaald, maar dit betreft uitsluitend het saldo van de kiezers die oude partijen verlieten en de kiezers die erbij kwamen. Een groot deel van de winst van de CPN in 1946 zal afkomstig zijn geweest van de oude SDAP kiezers. Dat verlies moet voor een groot deel gecompenseerd zijn door een instroom vanuit andere partijen. Daar zou wel eens een groter aantal voormalige CHU-kiezers toe behoord kunnen hebben dan doorgaans wordt aangenomen. Vooral wanneer we letten op een andere ontwikkeling, namelijk het sterke verlies van de ARP. Volgens freule Wttewaall van Stoetwegen waren er in 1946 heel wat kiezers teruggekomen die in 1937 wegens Colijn naar de ARP waren overgestapt. Deze kiezers namen volgens haar de plaats in van hen die met de Doorbraak waren meegegaan.⁸⁵ En hoewel ook de freule speculeerde, zat zij er vermoedelijk niet veel naast met haar constatering dat er onder het gelijkblijvend aantal zetels heel wat kiezersbeweging had gezeten. Een beweging van de CHU naar de PVDA en een beweging van de ARP naar de CHU.

Over de doelen die Tilanus in deze roerige periode nastreefde, wordt nogal eens verschillend geoordeeld. Niet zozeer over zijn houding ten aanzien van de vernieuwers, want die was ronduit afwijzend, maar wel ten aanzien van de antirevolutionairen. Zo stelt Van Spanning dat binnen de top van de CHU een duidelijke voorkeur bestond voor een brede protestants-christelijke volkspartij. Dat de CHU

uiteindelijk zelfstandig bleef, was volgens Van Spanning geen eerste keuze.⁸⁶ Volgens Zwart was Tilanus er daarentegen alles aan gelegen om de CHU zelfstandig te houden. Daartoe speelde hij een sluw tactisch spel. Door te traineren hoopte hij een scheuring te voorkomen. Volgens Zwart streefde de CHU niet naar een fusie met de ARP en was de Unie niet bereid tot concessies.⁸⁷

Het is bij de beoordeling van Tilanus van belang steeds de dynamiek van de ontwikkelingen in de gaten te houden. Wat Tilanus tijdens zijn internering precies voor ogen had, is moeilijk te bepalen. Zelf stelde hij in zijn levensverhaal dat hij steeds tegen fusie was geweest en dat hij altijd had verwacht dat de oude partijen na de bevrijding zouden terugkeren, maar daar staat tegenover dat bijvoorbeeld freule Wittewaall van Stoetwegen er altijd van overtuigd was dat Tilanus tijdens zijn gevangenschap een fusie als enige mogelijkheid had gezien om te overleven.⁸⁸ Na de bevrijding heeft Tilanus de onderhandelingen met de ARP serieus opgevat en kan niet gesteld worden dat hij de gesprekken heeft getraineed.

De CHU en de ARP sloten de besprekingen af met de conclusie dat er op veel punten overeenstemming was bereikt. Afgezien van een kleine minderheid die aanstuurde op een onmiddellijke fusie, was de meerderheid van mening dat het daarvoor nog te vroeg was. Het bestuur van de Unie achtte een federatieve samenwerking wel mogelijk. Deze samenwerking was dan een opstap tot een fusie in een later stadium. Deze positieve toonzetting kwam ook overeen met de bekendmaking van de resultaten van de onderhandelingen door de CHU en waarin het bestuur stelde 'dat onmiddellijke fusie nog niet mogelijk was.'⁸⁹ Gaandeweg bleek echter dat een groot deel van de Unie zich niet kon vinden in het bestuursvoornemen. Een scheuring dreigde. Op dat moment heeft Tilanus zijn doel bijgesteld en van een fusie afgezien. Het preadvies dat het hoofdbestuur op 8 februari 1946 voor de Algemene Vergadering later die maand opstelde, kan inderdaad gezien worden als terugtrekken: van federatieve samenwerking naar een loos 'nauw contact'.

Herstel en vernieuwing op lokaal niveau. Onrust in Delft

De kerkelijke vernieuwing en de politieke doorbraak veroorzaakten niet alleen spanningen in de top van de CHU, maar ook aan de basis. Een enkele kiesvereniging trok zelf haar conclusies en fuseerde met de ARP of ging op in de PVDA. Dit waren echter zeldzame uitzonderingen. De overgrote meerderheid bleef trouw aan de Unie, maar ook bij veel van deze kiesverenigingen rommelde het. In Delft was dat niet veel anders.

Ook in Delft kwam het partijleven weer langzaam op gang. De eerste ledenvergadering werd op 3 augustus gehouden en de eerste bestuursvergadering op 28 september. Voorzitter Snijders had zich intussen uitvoerig van de politieke ontwikkelingen sinds de bevrijding op de hoogte gesteld. Op de eerste ledenvergadering was hij daarom in staat de aanwezige leden op evenwichtige wijze voor te

lichten over de actuele politieke situatie.⁹⁰ Hij wees de leden op de doelstellingen van de NVB en op de beweging voor een fusie tussen CHU en ARP. Hij besloot zijn verhaal met de opmerking dat het hoofdbestuur van de CHU ten aanzien van deze ontwikkelingen nog geen standpunt had ingenomen en dat er verder weinig restte dan af te wachten. Tijdens de discussie die volgde, werd vooral over de verhouding tot de ARP gesproken. Al snel tekende zich een meerderheid af die tegen fusie was gekant. Snijders besloot de vergadering met de conclusie dat de leden onder alle omstandigheden christelijk-historisch wensten te blijven.

Tijdens de eerste bestuursvergadering eind september werd opnieuw gesproken over de verhouding tot de NVB en de ARP. Snijders besprak de aantrekkelijke kanten van de NVB omdat deze beweging, net als de CHU, uitging van de eenheid van het Nederlandse volk. Hij zag de toekomst voor de CHU somber in. Zowel naar de ARP als naar de NVB zou de Unie naar zijn mening een flinke veer moeten laten.⁹¹

Binnen het bestuur van de afdeling Delft lag de sympathie meer bij de NVB dan bij de ARP. In het lokale comité van aanbeveling voor *De Nieuwe Nederlander* hadden drie van de negen bestuursleden zitting, evenals de twee raadsleden die de CHU in Delft rijk was.⁹² Op de tweede ledenvergadering halverwege november stelde raadslid C. Koster dat het hoofdbestuur niet wist wat er in de afdelingen leefde. Volgens hem had de NVB de mensen wakker geschud voor de onontkoombare conclusie dat de Nederlanders op veel bredere basis moesten samenwerken dan voorheen. Het andere raadslid, de arts D.P. Kok – tevens lid van de plaatselijke NVB – wees de vergadering erop dat in de korte periode dat de gemeenteraad weer bijeenkwam, gebleken was dat er met de ARP niet viel samen te werken. De antirevolutionairen stelden zich als vanouds weer exclusief op. De vergadering werd gesloten met het besluit dat voorzitter Snijders een brief aan het hoofdbestuur zou schrijven waarin het standpunt van de afdeling Delft uiteen zou worden gezet.⁹³

In zijn brief aan Tilanus hield Snijders de partijvoorzitter voor dat de CHU bij de verkiezingen grote verliezen zou leiden, tenzij het hoofdbestuur er rekening mee ging houden dat veel CHU'ers sympathiek tegenover de NVB stonden. In Delft was deze stroming volgens Snijders heel sterk vertegenwoordigd, terwijl er nauwelijks voorstanders van een federatie met de ARP waren.⁹⁴ Bijna per kerende post kwam het antwoord. Hierin deelde Tilanus mee dat het hoofdbestuur van de CHU geen enkele verwachting koesterde van de NVB. De beweging was volgens hem al over haar hoogtepunt heen en werd nog slechts gesteund door een klein groepje intellectuelen. De gewone leden dachten principieel en stelden zich, net als vroeger, op het standpunt van de christelijke organisatie. Volgens Tilanus begeerden de eenvoudige leden helemaal geen eenheidsbeweging. Om deze mensen bij de Unie te houden, riep hij Snijders op om krachtig leiding te geven aan zijn afdeling.⁹⁵

Voorzitter Snijders gaf wel leiding, maar niet in de richting die Tilanus had gehoopt. Zo sprak op zijn initiatief in januari 1946 Van Rhijn in Delft over 'Vernieuwing in Staat en Kerk'.⁹⁶ Zijn sceptische houding over de koers van het hoofdbestuur werd bevestigd toen hij in februari van dat jaar de Algemene

Vergadering van de CHU in Amsterdam bezocht waar over de samenwerking met de ARP werd besloten. In het verslag dat hij in Delft uitbracht, gaf Snijders duidelijk aan dat hij zich niet kon verenigen met het verloop van de Algemene Vergadering.⁹⁷ Het besluit om nauw contact te onderhouden met de ARP verwierp hij. Ook had hij kritiek op de wijze waarop de Algemene Vergadering was geleid. Tilanus had vooral voorstanders van samenwerking met de ARP aan het woord gelaten. Ook laakte Snijders de manier waarop Van Rhijn het spreken bijna onmogelijk was gemaakt.

Op de terugreis vanuit Amsterdam was de eerste reactie van Snijders om als voorzitter af te treden. Bij nader inzien wilde hij toch zo ver niet gaan. Wel concludeerde hij tijdens de bestuursvergadering dat de afdeling voorlopig een vrije positie tegenover het hoofdbestuur zou innemen. Verder zou op de groepsvergadering bij de stemming voor de kandidaten op de groslijst gepoogd worden Tilanus op een lagere plaats te krijgen. Zijn verslag beëindigde hij met de retorische vraag: 'Kunt u de heeren Tilanus en Schmal thans stemmen?'⁹⁸

Snijders had dan geen persoonlijke consequenties getrokken uit de koers die de CHU op de Algemene Vergadering was ingeslagen, maar dat deed wel bestuurslid J. Hazeu, die als lid bedankte wegens de toenadering tot de ARP en vanwege de kritiek van het hoofdbestuur op de hervormde kerk.⁹⁹ Een verzoek van de afdeling Delft van de ARP om bij de verkiezingen voor de gemeenteraad samen te werken, wees het bestuur van de hand. De CHU wilde zich niet in een isolement laten dringen. Al met al stonden de zaken er slecht voor. In de notulen merkte het bestuur op: 'Door den gang van zaken in onze C.H. is de stemming onder ons zeer gedeprimeerd, welke verlamvend moet werken op onze politieke ambities, want niemand kan zonder de eerlijke overtuiging een goede zaak dienen...'.¹⁰⁰

De Algemene Vergadering van 24 april 1946 bracht een abrupte ommekeer in de houding van voorzitter Snijders. In zijn rede had Tilanus volgens hem de betekenis van het contact met de ARP sterk afgezwakt. De plaatselijke afdelingen bleven volkomen vrij in hun houding ten aanzien van de antirevolutionairen.¹⁰¹ Het elan was weer teruggekeerd bij Snijders en zonder er verder veel woorden aan vuil te maken, had hij zich weer achter de partijleiding geschaard. Een week later wees hij een verzoek van de NVB om samen een openbare vergadering te organiseren, van de hand.¹⁰²

Net als de nationale leiding was ook het bestuur van de afdeling Delft ten prooi gevallen aan twijfels over de toekomst van de CHU. Het bestuur en de raadsleden zaten echter duidelijk meer op het spoor van vernieuwing dan van protestants-christelijke samenwerking. Hoewel er een duidelijke verwijdering optrad ten opzichte van de nationale leiding, werd afscheiding niet overwogen. Wel wenste het kader van de afdeling openheid naar de andere partijen, naar een brede samenwerking in plaats van isolement. Dat de CHU in 1948 aan een kabinet op brede basis zou deelnemen, zal ongetwijfeld de goedkeuring van de afdeling Delft hebben weggedragen.

De CHU en Indonesië

Hoewel de CHU in het jaar na de bevrijding een turbulente periode had doorgemaakt, was bij de verkiezingen van 1946 gebleken dat de Unie zich had weten te handhaven. De vernieuwers hadden zich bij hun nederlaag neergelegd of hadden de partij verlaten. Op de Algemene Vergadering van april 1946 had zich weer een saamhorige CHU gepresenteerd. Dat zou echter maar van korte duur blijken te zijn want een nieuwe splijtzwam diende zich aan in de vorm van de Indonesische kwestie. Tot dan toe was de meeste aandacht uitgegaan naar de binnenlandse problemen die met de wederopbouw samenhangen en met het voortbestaan van de Unie. Pas na verloop van tijd kwam de onafhankelijkheidsstrijd in het centrum van de christelijk-historische belangstelling te staan.

Op 17 augustus 1945 riepen de leiders van de Indonesische nationalisten, Soekarno en Hatta, de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesië uit. De Japanners, die twee dagen eerder capituleerden, hadden de nationalisten daarbij geholpen en voorzagen hen vervolgens van wapens. Een groot deel van de Indonesische bevolking ontving de proclamatie van de onafhankelijkheid met enthousiasme. De Japanse bezetting had het Indonesisch nationalisme namelijk een sterke impuls gegeven door de beweging te steunen en door onafhankelijkheid in het vooruitzicht te stellen. Even belangrijk was dat het Nederlandse prestige door de totale nederlaag in 1942 een fikse knauw had gekregen. Toen de Nederlandse bevolking door de Japanners in kampen werd samengebracht, namen Indonesiërs in veel gevallen de vrijgekomen posities in. Ook dat bevorderde het Indonesische zelfvertrouwen.

Van dit alles waren de meeste Nederlanders nauwelijks op de hoogte. De Nederlandse regering was overrompeld door de plotse overgave van de Japanners na de atoombommen op Hiroshima en Nagasaki. Pas een maand na het uitroepen van de Republiek arriveerde luitenant-gouverneur-generaal H.J. van Mook in Batavia en pas vanaf maart 1946 begonnen Nederlandse militairen de Britse troepen af te lossen die al eerder aanwezig waren. De Britten hadden intussen de republikeinse regering een belangrijke positie gegeven door haar verantwoordelijk te stellen voor het bewaren van de rust en orde.

De Nederlandse publieke opinie beschouwde de Indonesische nationalisten als collaborateurs en de republikeinse regering als een marionettenregering van de Japanners. De meeste politieke partijen eisten daarom eerst herstel van het Nederlandse gezag voordat er over de toekomst van Nederlands-Indië zou worden gesproken. Wel waren veel politici ervan doordrongen dat de vooroorlogse verhoudingen niet meer terug zouden keren. Tegen veranderingen waren dan ook maar weinig personen gekant, maar wel pas nadat orde en recht waren hersteld. Veel Nederlanders beschouwden het besluit van Van Mook om al vrij snel na zijn terugkeer in Batavia met de republikeinen in onderhandeling te treden, als een meegaan met de revolutie. Zo erkende Nederland de facto de revolutionairen en de Republikeinse regering.

In januari 1946 verscheen het eerste grote artikel over Indië in de christelijk-historische pers. Het was van de hand van Gerretson en had een sterk legalistische en principiële inslag.¹⁰³ Als zodanig was het typerend voor het denken van de meeste leden en sympathisanten van de CHU in dit stadium van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd. Pas later zou daar bij een deel van hen verandering in komen. Als uitgangspunt voor zijn betoog nam Gerretson het christelijk-historische beginsel dat al het gezag van God afkomstig was en het overheidsgezag in het bijzonder. De overheid droeg het zwaard volgens hem niet tevergeefs en moest in het geval van misdaden de daders straffen. Een bijzondere situatie ontstond echter wanneer het gezag van de overheid betwist werd, zoals bij een revolutie. Dan kon de overheid niet volstaan met een eenvoudig beroep op haar legitimiteit en moest ze naar geweten beslissen of tegen het revolutionaire oproer overheids geweld mocht worden aangewend.

In het geval van Indonesië moest de Nederlandse overheid zich dus eerst beraden over de vraag of zij wel als wettige overheid mocht optreden. De regering had immers vóór de oorlog gestreefd naar een opvoeding tot zelfbestuur. De vraag moest eerst beantwoord worden of dit tijdstip misschien was aangebroken. Volgens Gerretson was hier een ontkennend antwoord op zijn plaats. De moordpartijen in naam van de Republiek zorgden er volgens hem voor dat de Nederlandse overheid zich terecht bleef beschouwen als de wettige overheid. Het zwaard moest dus getrokken worden om de rechtsorde te herstellen.

Het standpunt dat de overheid niet met de republikeinen mocht onderhandelen maar ze juist moest bestrijden, was voor de CHU lange tijd de toetssteen van het regeringsbeleid. Dat de vertegenwoordiger van het overheidsgezag in Indië, Van Mook, met de opstandelingen sprak, was dan ook een voortdurende bron van ergernis. Het leidde tot een voor de CHU ongewoon felle oppositie tegen de kabinetten Schermerhorn-Drees (1945-1946) en Beel (1946-1948). Daarbij speelde een belangrijke rol dat de CHU na de oorlog voor het eerst sinds 1918 niet in de regering was vertegenwoordigd. Dat gaf natuurlijk meer speelruimte.

De CHU ging pas echt in oppositie tegen het regeringsbeleid nadat een Nederlandse onderhandelingsdelegatie in november 1946 overeenstemming met de Republiek had bereikt. In het Akkoord van Linggadjati werd de oprichting van de Verenigde Staten van Indonesië geregeld. Er zou een Nederlands-Indonesische Unie komen met aan het hoofd de Nederlandse koningin. Op 20 december aanvaardde de Tweede Kamer het akkoord. De CHU-fractie stemde tegen.

Zodra bekend was geworden dat de Nederlandse onderhandelingsdelegatie een akkoord had bereikt met de Republiek begon de publieke opinie in Nederland zich te roeren. In gemeenten als Assen, Zwolle, Dokkum en Utrecht organiseerden lokale antirevolutionaire en christelijk-historische kiesverenigingen een protestbijeenkomst.¹⁰⁴ Een hoogtepunt was de bijeenkomst in de grote zaal van de Haagse Dierentuin op 4 december waar Tilanus en J. Schouten, partij- en fractievoorzitter van de ARP, spraken. De NCRV zond de redevoeringen rechtstreeks uit. Al enkele

dagen voor de bijeenkomst waren de toegangskarten uitverkocht. Honderden belangstellenden moesten genoegen nemen met een plaats op de wachtlijst.¹⁰⁵

Deze buitenparlementaire acties waren voor de CHU niet alleen een middel om uiting te geven aan het christelijk-historische ongenoegen over het regeringsbeleid, maar ook een poging het grote kamerdebat over het Akkoord van Linggadjati te beïnvloeden dat op 17 december zou beginnen. Het gekozen instrument stond op gespannen voet met de waarden waar de CHU normaal voor stond, namelijk gouvernementeel en afstand tot de kiezers bewarend. Debatten en kritiek op het regeringsbeleid behoorden volgens de christelijk-historische normen in de Kamer thuis en niet op straat. Tilanus voelde deze spanning ook en wilde daarom op de bijeenkomst in de Haagse Dierentuin ook niet van een protestvergadering spreken, maar van een getuigenis. Om zijn optreden te rechtvaardigen, zocht hij aansluiting bij een mijlpaal uit het protestants-christelijk verleden. 'Evenals in 1878 bij de aanneming van de Schoolwet-Kappeyne', zo hield hij zijn gehoor voor, 'toen het gehele Christenvolk in verzet kwam en een petitionnement, door duizenden getekend op 3 augustus aan Koning Willem III werd aangeboden, zou nu een dergelijke actie op aller medewerking kunnen rekenen.'¹⁰⁶ Toen enkele dagen later een handtekeningactie tot handhaving van de rijkseenheid werd gestart, kon dit initiatief dan ook op warme ondersteuning van de christelijk-historische pers rekenen.¹⁰⁷

Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid kanaliseerde een belangrijk deel van de verontwaardigde publieke opinie. Voorzitter van dit comité was oud-premier P.S. Gerbrandy.¹⁰⁸ De christelijk-historische inbreng was niet onbelangrijk. Gerretson werd de belangrijkste ideoloog van het comité en Tilanus verbond zich aan een gelieerd Politiek Comité. Tot aan de eerste 'politieonele actie' in juli 1947 zou de CHU samen met de ARP en het Comité Rijkseenheid nog veelvuldig bijeenkomsten organiseren waarin opgeroepen werd tot het herstel van orde en rust door het Nederlandse leger.

De eerste politieonele actie was een reactie op de vele bestandschendingen van republikeinse zijde en een poging om de schatkist te vullen door economisch aantrekkelijke gebieden weer onder Nederlands gezag te brengen. De CHU juichte het optreden van het Nederlandse leger uiteraard toe, wat de partij weer dichterbij de regering bracht. De christelijk-historische pers benadrukte dat dit de enig juiste koers was. De republikeinen waren immers niets meer dan een revolutionaire beweging met fascistische tendensen.¹⁰⁹ De eensgezindheid was echter maar van korte duur. De wapenstilstand en de nieuw ingezette onderhandelingen die in januari 1948 tot de Renvilleovereenkomst zouden leiden, dreven de CHU en de regering opnieuw uit elkaar.

De geheimzinnigheid waarmee de onderhandelingen op het oorlogsschip Renville waren omgeven, ontmoette veel kritiek in de christelijk-historische pers. *Koningin en Vaderland* wees erop dat de Kamerleden vaak niet meer wisten dan de gemiddelde krantenlezer. De regeringspartijen verwierpen consequent alle moties van de oppositie. De redactie schuwde in dit verband zelfs een vergelijking

met de toestand in voormalig nazi-Duitsland niet: 'Onwillekeurig moesten we dezer dagen in verband met deze dingen heel vaak denken aan de Rijksdag in Hitlers dagen, die ook niet anders te doen had dan te applaudisseren op genomen besluiten.'¹¹⁰ Een opmerkelijk harde opstelling.

Volgens de Renvilleovereenkomst zou er een Nederlands-Indonesische Unie komen die uit twee soevereine staten zou bestaan: het Koninkrijk der Nederlanden en de Verenigde Staten van Indonesië. Aan het hoofd van deze unie zouden koningin Wilhelmina en haar troonopvolgers komen. De rijkseenheid zou met deze overeenkomst definitief verbroken worden en dat wierp de vraag op of de CHU moest volharden in haar verzet, of dat de nieuwe situatie moest worden aanvaard. Tegen deze achtergrond liet Tilanus in het voorjaar van 1948 zijn onverzettelijke houding varen. Op de Algemene Vergadering van maart 1948 verwierp hij weliswaar het regeringsbeleid opnieuw, maar besloot hij zijn redevoering met de opmerking dat we nu verder moesten.¹¹¹ Weinig toehoorders zullen op dat moment de werkelijke betekenis van deze woorden hebben begrepen.

Om de nieuwe staatkundige verhoudingen tussen Nederland en Indonesië mogelijk te maken, was er een grondwetsherziening nodig. De CHU-fracties in de Eerste en Tweede Kamer bleken bereid de herziening te steunen wanneer de regering het zogenaamde kroonamendement van Tilanus zou steunen. Volgens dit amendement was de voorgestelde Nederlands-Indonesische Unie te veel een personele unie en te weinig een staatkundige eenheid. Het kroonamendement stelde daarom nadrukkelijk dat beide rijksdelen onder dezelfde kroon zouden vallen. Zo zou er dan toch nog een vorm van rijkseenheid blijven bestaan. Het amendement werd aangenomen, waarna de CHU-fracties de herziening in eerste lezing steunden.

De verkiezingen in juli 1948, die door de grondwetsherziening noodzakelijk waren geworden, leverden de CHU een zetel winst op. De steun aan de grondwetsherziening had de Unie geen electorale schade toegebracht. De kritiek binnen de partij nam echter langzaam toe. De critici beschouwden de grondwetsherziening als een legalisering van de revolutie. Ook de CHU had nu de Republiek erkend.¹¹² De kritiek nam verder toe toen de CHU na de verkiezingen tot het kabinet-Drees-Van Schaik toetrad. Dit maakte de partij medeverantwoordelijk voor het regeringsbeleid inzake Indonesië. Aanvankelijk veroorzaakte dit weinig problemen omdat in het regeringsbeleid een verharding was opgetreden. Zo was Van Mook vervangen door Beel, die een minder tegemoetkomende houding aannam. In december 1948 volgde bovendien de tweede politionele actie die een militair succes was. Onder internationale druk moest het militaire optreden echter gestaakt worden.

Opnieuw moest Nederland aan de onderhandelingstafel plaatsnemen. De onderhandelaars spraken over een directe en snelle onafhankelijkheid van Indonesië. Het was de critici binnen de CHU duidelijk dat van een 'zware' Nederlands-Indonesische Unie geen sprake zou zijn wanneer op deze weg werd voortgegaan. In maart 1949 kwamen daarom Gerretson, Kamerlid Schmal en H.A. Lunshof bijeen

om een plan de campagne tegen de koers van Tilanus op te stellen. Lunshof was hoofdredacteur van het dagblad *De Nederlander* en *Elseviers Weekblad*. Het dagblad *De Nederlander* was in 1946 heropgericht nadat de oorspronkelijke uitgave, zoals we eerder hebben gezien, door de vernieuwers binnen de CHU was overgenomen. Succesvol was het heropgerichte dagblad niet. In april 1949 zou het aan financiële problemen ten onder gaan.

Op de Algemene Vergadering van april 1949 hielden Gerretson en het Eerste Kamerlid J. Reijers felle speeches tegen de koers van Tilanus. Deze verdedigde zich door erop te wijzen dat de geschiedenis de uiting is van Gods leiding met de volkeren. Zonder het zo te zeggen, kon dat uitgelegd worden alsof ook de Republiek en de Indonesische onafhankelijkheid door God waren gewild. De deelname van de CHU aan het kabinet vond Tilanus gerechtvaardigd doordat de Unie na de oorlog steeds had geijverd voor een zo breed mogelijk samengesteld kabinet. Toen dat kabinet er dan eindelijk kwam, had de CHU zich niet afzijdig kunnen houden. Na zijn verdediging liep de Algemene Vergadering ten einde. Aan een politiek oordeel kwam de vergadering wegens tijdgebrek niet meer toe. Wel werd de aanwezigen toegezegd dat binnenkort een buitengewone Algemene Vergadering zou worden uitgeschreven over de houding van de CHU met betrekking tot Indonesië.

Deze buitengewone Algemene Vergadering zou echter pas eind oktober bijeenkomen. De critici waren laaiend. Niet ten onrechte waren zij van mening dat de belangrijkste beslissingen in de onderhandelingen met de Republiek al waren genomen. In mei was er immers een voorlopig akkoord met de Republiek totstandgekomen. Eind augustus had de Ronde Tafel Conferentie (RTC) een aanvang genomen. Het was inderdaad onwaarschijnlijk dat de vergadering, zoals de critici beweerden, in dit stadium nog invloed kon uitoefenen op het verloop van de onderhandelingen. Niettemin grepen ze de gelegenheid aan om hun ongenoegen te spuien. Het hoofdbestuur zag dat aankomen en verklaarde de vergadering tot een besloten bijeenkomst om zo in ieder geval de pers buiten de deur te houden.

Half oktober hadden Gerretson en Lunshof samen met 28 medestanders een circulaire aan het hoofdbestuur en aan alle kiesverenigingen gestuurd waarin zij constateerden dat het kroonamendement van Tilanus door de ontwikkelingen was ingehaald. Volgens de auteurs restte de CHU niets anders dan de soevereiniteitsoverdracht af te wijzen en het vertrouwen in de regering op te zeggen.¹¹³ Met genoegen werd geconstateerd dat F.H. van de Wetering in een redevoering in de Tweede Kamer zijn vertrouwen al had opgezegd.¹¹⁴

De vergadering trok veel belangstellenden. Meer dan 1000 afgevaardigden waren opgekomen. Tilanus stelde in zijn openingswoord dat de vergadering bijeen was geroepen vanwege de bepaling in de statuten dat de Algemene Vergadering de politieke lijn vaststelde.¹¹⁵ Dit artikel gaf de vergadering in principe de mogelijkheid de koers van de CHU uit te zetten, maar wat Tilanus met de ene hand gaf, nam hij met de andere weer terug. Het doel van de bijeenkomst kon volgens hem namelijk niet zijn dat de Kamerleden gebonden werden door een uitspraak van

de vergadering. De onafhankelijkheid van de gekozenen mocht niet aangetast worden. Tilanus betwijfelde ten overstaan van de vergadering of een duizendkop-pige menigte wel tot een evenwichtige uitspraak in staat was. Het doel van de vergadering kon volgens hem alleen zijn om de Kamerleden kennis te laten nemen van de verschillende meningen binnen de Unie.

Na Tilanus zou Gerretson spreken. Voordat deze het woord kreeg, probeerde Tilanus hem echter in een kwaad daglicht te stellen door de aanwezigen te herinneren aan de beledigingen die Gerretson enkele dagen eerder in een protest-vergadering had uitgesproken aan het adres van de Kamerleden Wttewaall van Stoetwegen, Van de Wetering en Kikkert. Op enigszins badinerende toon vroeg Tilanus de vergadering of hij Gerretson na diens beledigingen wel het woord kon geven. Vanuit de zaal klonken instemmende en afkeurende kreten op. Nadat het weer rustig was geworden, kreeg Gerretson eindelijk het woord. Tilanus was in zijn opzet geslaagd want Gerretson voelde zich gedwongen tegenover de vergadering zijn verontschuldigen te maken over zijn uitlatingen enkele dagen eerder.¹¹⁶

Toch slaagde Gerretson erin zijn kritiek onder de aandacht van het publiek te brengen. Hij stelde dat Tilanus zich aan het politieke oordeel van de vergadering moest onderwerpen. Zou hij dat weigeren, dan stelde hij zich willens en wetens buiten de CHU. Veel van de volgende sprekers ondersteunden zijn betoog. Deze sprekers ijverden voor het loslaten van de regering en het vasthouden aan de kroon, ofwel aan een of andere vorm van rijkseenheid. De pleidooien werden meestal begeleid door instemmend geroep vanuit de zaal. Na de pauze trok vooral de rede van Eerste Kamerlid R. Pollema de aandacht. Hij kondigde aan dat de CHU-fractie uit de Eerste Kamer tegen de soevereiniteitsoverdracht zou stemmen.

Tilanus hield de slotbeschouwing. Hij waarschuwde de vergadering voor onderschatting van de kracht van het nationalisme. Nederland leefde volgens hem nog te veel in een koloniale gedachtegang. Volgens Tilanus bestond er geen alternatief voor de resultaten die de RTC zou brengen. Het bleek dat Tilanus meer steun onder de aanwezigen had dan het rumoer had doen vermoeden, want een motie om de parlementaire steun aan de regering op te zeggen, werd met een tweederde meerderheid verworpen. De Kamerleden bleven dus vrij om naar eigen inzicht te stemmen. Dat bleek ook bij de stemming over de soevereiniteitsoverdracht in december. Vier van de negen Tweede Kamerleden, Tilanus, Van de Wetering, Wttewaall van Stoetwegen en Kikkert, stemden voor de overdracht, terwijl de overige vijf tegen stemden. De gehele Eerste Kamerfractie stemde, zoals aangekondigd, tegen. Zo eensgezind als de CHU in 1946 nog het Akkoord van Linggadjati had verworpen, zo verdeeld was de partij na drie jaar onderhandelen en vechten.

Welke heftige emoties de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd binnen de Unie opriep, bleek uit de brieven die Tilanus ontving nadat het ook voor de achterban duidelijk was geworden dat er geen sprake zou zijn van een 'zware' Nederlands-Indonesische Unie. Zo schreef J. Kalt half november aan Tilanus: 'Door Uw deelneming aan de R.T.C. heeft U met vertegenwoordigers van *Satan* gesproken,

met communisten, nihilisten, crimineel aangelegde individuen.¹¹⁷ C. den Brave uit Zaandam wees Tilanus op de rekenschap die hij tegenover God schuldig zou zijn: 'Wilt Gij bij de stemming over de Indonesische kwestie bedenken dat *niet* de grondwet of 't Ned. volk maar dat *God* U later rekenschap zal vragen of gij medehielp aan 't verraad dat deze regering 't Indonesisch volk aandoet.'¹¹⁸ B. Brongers en 67 andere christelijk-historische Rotterdammers spraken in een briefkaart 'hun grote verachting uit voor Tilanus, als schender van de eed op de Grondwet en beloven plechtig, in vergadering bijeen, geen lijst meer te zullen stemmen waarop de naam Tilanus voorkomt.'¹¹⁹

Naast deze negatieve reacties waren er ook leden die Tilanus een hart onder de riem wilden steken. Zo schreef H. Lier uit Zutphen dat hij eerst achter de opvattingen van het Comité Rijkseenheid had gestaan, maar na gesprekken met personen die uit Indonesië waren teruggekeerd tot de conclusie was gekomen dat die opvattingen vooral aansloegen bij hen die nooit in Indonesië waren geweest.¹²⁰ Ook de afdeling Ridderkerk stond achter Tilanus. De kiesvereniging achtte onafhankelijkheid onvermijdelijk. Eens had Nederland Indonesië bezet maar nu de drang naar zelfstandigheid was ontwaakt, viel daar weinig meer tegen in te brengen. 'Het oude heeft afgedaan en ook wij hebben ons aan te passen aan het nieuwe', zo stelde de afdeling berustend vast.¹²¹

Na de soevereiniteitsoverdracht in december 1949 bedaalden de gemoederen wel, maar bleef er ook een sluimerende onvrede over de wijze waarop het conflict was beslecht. Dit had te maken met de wijze waarop Tilanus de buitengewone vergadering had geleid. Vooral het feit dat hij daar met twee petten had gezeten, riep veel ergernis op. Tilanus had namelijk als partijvoorzitter de regie in handen gehad over de wijze waarop fractievoorzitter Tilanus verantwoording moest afleggen.¹²² Zo stelde de kiesvereniging Den Haag III dat de Algemene Vergadering geen politieke lijn kon bepalen wanneer 46 sprekers ieder maar vijf minuten kregen, zoals in oktober was gebeurd. Dit kon natuurlijk worden afgedaan als een organisatorische miskleun van de voorzitter, maar dat Tilanus daar als fractievoorzitter wel eens belang bij zou kunnen hebben gehad, gaf menigeen te denken.

Gerretson en zijn medestanders bleven ook na hun nederlaag oppositie voeren. De criticus had het vuurtje brandende gehouden met een reeks artikelen waarin hij op de gebeurtenissen terugblikte. Deze artikelen werden gebundeld tot een brochure waarin Gerretson stelde dat Tilanus zich door zijn dictatoriale optreden onmogelijk had gemaakt voor een democratische partij als de CHU. Om deze reden diende hij af te treden als partij- en fractievoorzitter.¹²³

Gesteund door de instemmende commentaren in de christelijk-historische pers ondernamen Gerretson en zijn medestanders een poging om met Tilanus af te rekenen tijdens de kandidaatstelling voor de verkiezingen van 1952. Het organiseren van een dergelijke actie behoorde echter niet tot de sterkste kanten van de oppositie. Pas in december 1951 werden de eerste voorbereidingen getroffen.¹²⁴ De oppositie probeerde de afgevaardigden op de groepsvergaderingen te bewegen hun stem niet op Tilanus uit te brengen. Hoewel de poging hier en daar succes had, was de

totaaluitslag een overwinning voor Tilanus. Opnieuw werd hij lijsttrekker van de CHU. Net als de Malcontenten en de Goedgezinden uit het interbellum ging ook ditmaal de oppositie ten onder aan het onvermogen om zich met het politieke handwerk in te laten.

De Indonesische onafhankelijkheid had de CHU geconfronteerd met een spanningsveld in haar uitgangspunten waaraan al lange tijd nauwelijks meer aandacht was besteed, namelijk de spanning tussen een principieel verwerpen van de revolutie en de erkenning van Gods leiding in de geschiedenis der volkeren. Gerretson had dit onderwerp in januari 1946 als eerste aangesneden. Hij had daarin erkend dat revolutie in bepaalde gevallen legitiem kon zijn. Dat was echter niet van toepassing op de Indonesische revolutie omdat de republikeinen niet meer dan een bende ordinaire moordenaars waren.¹²⁵ Tot een discussie had het artikel niet geleid, omdat het in brede kring op instemming kon rekenen.

Naarmate het conflict voortduurde, de Indonesische onafhankelijkheid onvermijdelijker werd en Tilanus bovendien zijn standpunt begon te herzien, kwam er wel een discussie op gang. In januari 1948 wierp de redactie van *Koningin en Vaderland* de vraag op of de christelijk-historischen ‘in het revolutionaire vrijheidsstreven niet een goddelijke leiding moeten zien? Kan de jongste geschiedenis zich niet evenzeer beroepen op het woord, dat ook de geschiedenis “het vlammeende schrift Gods” is, evenzeer als de vroegere geschiedenis?’¹²⁶ De redactie weigerde overigens deze door haar zelf opgeworpen gedachtegang te volgen omdat het de christelijke roeping niet zou zijn het gezag te ondermijnen.

De spanning tussen gezag, revolutie en de goddelijke leiding in de geschiedenis kwam weer in het volle daglicht te staan toen Tilanus zijn ommezwaai probeerde te rechtvaardigen. Op de Algemene Vergadering in april 1949 stelde hij zijn tegenstanders de retorische vraag: ‘Sluiten deze heren (...) niet de ogen voor wat zich in geheel Oost-Azië voltrekt? Wij erkennen Gods leiding in de historie der volken. Ik vraag: gaat de ontwikkeling van Azië buiten Gods leiding om?’¹²⁷ Deze impliciete gelijkstelling van de Indonesische revolutie met een van de ijkpunten van het christelijk-historische gedachtegoed, namelijk de vaderlandse opstand tegen Spanje in de zestiende eeuw, ging menigeen echter veel te ver.¹²⁸

Midden 1950, een half jaar na de soevereiniteitsoverdracht, werd de vraag opnieuw opgeworpen. In een beschouwing stelde ene H.P. van Sinderen dat God de wereldgeschiedenis wel naar zijn doel leidde, maar dat de mens niet in staat was om in incidentele gebeurtenissen Gods hand te zien. Daarvoor was de afstand tussen God en de mens te groot. Van Sinderen nam hiermee afstand van de opvattingen van Groen van Prinsterer, die had gemeend in bepaalde gebeurtenissen als de Reformatie of de Nederlandse Opstand wel degelijk de hand van God te zien.¹²⁹ De redactie van *Koningin en Vaderland* wees op de verstrekkende consequenties van het betoog van Van Sinderen. Wie in deze gedachtegang meeging, wrikte het fundament onder het christelijk-historische program los. ‘Het loslaten van de leiding Gods in het leven van elk mens en in het leven der volkeren is niet minder dan dynamiet leggen onder een van onze laatste en meest fundamentele

zekerheden.¹³⁰ Om uit deze verwarring te ontsnappen, koos de redactie voor een opmerkelijke uitweg: vasthouden aan Gods leiding onder gelijktijdige opname van de Indonesische revolutie. ‘En de ontwakings van de Aziatische landen dan?’, zo sloot de redactie de discussie af. ‘Was dat Gods leiding? Natuurlijk, zo antwoorden we met Groen.’¹³¹ Zo werd de Indonesische revolutie dan niet alleen feitelijk maar ook ideologisch geaccepteerd en kreeg het een plaats binnen de christelijk-historische geschiedopvatting. Revolutie en de leiding van God in de geschiedenis der volkeren waren weer verzoend.

De Doorbraak en de Indonesische revolutie hadden de CHU in de jaren na de bevrijding langs de rand van de afgrond gevoerd. De crisis rond de Doorbraak was het ernstigst, omdat die het voortbestaan van de Unie tot inzet had. Een belangrijk deel van het christelijk-historische kader wilde de schotjesgeest opheffen en zich aansluiten bij de vernieuwingsbewegingen op politiek en kerkelijk terrein. Het conflict eindigde in een breuk, die een deel van de leiding, onder wie Tilanus, bewust nastreefde. Dat de partij niet uiteenviel, was grotendeels te danken aan de loyaliteit van de oppositie. Zij probeerde niet de oude garde opzij te zetten en werd daardoor zelf verjaagd. De crisis rond de Indonesische onafhankelijkheid was weliswaar heftig en bitter, maar het voortbestaan van de partij had niet op het spel gestaan.

Opmerkelijk is dat de CHU electoraal nauwelijks onder beide crisissen heeft geleden. De verkiezingen in 1946 leverden weliswaar maar acht zetels op, net als het vooroorlogse dieptepunt in 1937, maar de uitslag was veel beter dan menigee had gevreesd. De acht zetels werden wel gebruikt als bewijs dat de Doorbraak een elitaire aangelegenheid was, maar zoals eerder aangetond, is dat misleidend. Per saldo had de CHU weliswaar niets verloren, maar dat saldo was hoogstwaarschijnlijk het resultaat van een uitstroom van kiezers die met de Doorbraak waren meegegaan en een instroom van kiezers uit de ARP die zich daar, nadat het Colijneffect was verdwenen, niet meer thuis hadden gevoeld. Afgaande op de verkiezingsuitslagen van 1948 en 1952 had de Indonesische onafhankelijkheid helemaal geen electorale littekens nagelaten. Integendeel zelfs, de CHU won zelfs een zetel in 1948 die ze vier jaar later vast wist te houden.

De beide crisissen hadden wel de reputatie van de CHU als gemoedelijke, redelijke en gezellige partij een slag toegebracht. De Unie sloeg in het parlement een felle oppositionele toon aan en organiseerde buiten het parlement protestbijeenkomsten. De conflicten binnen de partij werden op weinig beschaafde wijze uitgevochten en enkele deelnemers schrokken ook niet terug voor een stoot onder de gordel. Veel gewone CHU-leden ging dat te ver. Zo waren de drie bestuursleden van de kiesvereniging, de jongerengroep en de vrouwengroep uit Geldermalsen geschokt door de onverdraagzame en vijandige toon die de Algemene Vergadering van oktober 1949 had overheerst. ‘Er sprak’, zo schreven zij aan het hoofdbestuur, ‘zo weinig eerbied uit voor de eerlijke mening van een ander. Is dat de toon, die op onze C.H.U. vergaderingen mag heersen?’¹³² De briefschrijvers konden echter

voor de toekomst gerust zijn. De jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig zou de CHU zich in een oase van rust bevinden. Pas daarna zou de partij opnieuw in ruwer vaarwater belanden.